BAKI UNİVERSİTETİNİN
XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS
OF BAKU UNIVERSITY

SOSİAL-SİYASİ
elmlər seriyası

серия
СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ НАУК

series of
SOCIAL-POLITICAL SCIENCES

№ 3, 2024

Bakı – 2024

Baş redaksiya heyəti:

Babayev E.S. (baş redaktor), **Kazımzadə A.H.** (baş redaktorun müavini), **Əliyeva İ.N., Məmmədov Y.Ə., Əliyev İ.Ə., Paşayeva N.A., Rəcəbov M.R.** (məsul katib).

Seriyanın redaksiya heyəti:

Məlikova M.F. (redaktor), **Vahidov F.Q.** (redaktorun müavini), **Hacıyev Z.C.** (məsul katib), **Abbasbəyli A.N., Əhmədov Ə.C., Əliyev B.H., Əlizadə H.Ə., İsmayılov R.R., Məhərrəmov A.M., Qasımov A.M., Məmmədov R.F., Rüstəmov İ.Ə., Əliyev Ə.İ., Həsənalıyev Z.M., Əliyeva K.R.**

© *Bakı Dövlət Universiteti, 2024*

HÜQUQ

UOT 34.347

MÜLKİ MƏHKƏMƏ İCRAATINDA BEYNƏLXALQ STANDARTLAR

S.H.ƏZİZOVA
Bakı Dövlət Universiteti
sabinaazizova1@gmail.com

Azərbaycan Respublikasının mülki prosessual qanunvericiliyinin 1.1-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının məhkəmələrində mülki işlər və kommersiya mübahisələri üzrə məhkəmə icraatının qaydası Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, "Məhkəmələr və hakimlər haqqında" Qanunu, Mülki Prosessual Məcəllə və digər qanunlarla yanaşı, həmçinin Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilir [1]. Beləliklə, Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinin 15 üzvü tərəfindən 4 noyabr 1950-ci ildə imzalanmış və 3 sentyabr 1953-cü ildə qüvvəyə minmiş "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında" Avropa Konvensiyası milli mülki prosessual qanunvericiliyinin mənbələri sırasına daxildir. Azərbaycan Respublikası tərəfindən 1950-ci il Avropa Konvensiyasını ratifikasiya etməsi, eləcə də Avropa İnsan hüquqları Məhkəməsinin yurisdiksiyasının tanınması kimi qəbul edildi. Bu isə özlüyündə insan hüquq və azadlıqlarının məhkəmə tərəfindən qorunmasının əhəmiyyətini daha da vurğulamış oldu.

Açar sözlər: mülki prosessual qanunvericilik, mülki məhkəmə icraatı, insan hüquqlarının müdafiəsi, ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ.

I. Giriş

Ümummilli lider Heydər Əliyevin 8 iyul 1996-cı ildə "Avropa Şurası ilə Azərbaycan Respublikası arasında əməkdaşlıq proqramının həyata keçirilməsi üzrə tədbirlər haqqında", 20 yanvar 1998-ci il tarixli "Azərbaycan Respublikası ilə Avropa Şurası arasında əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi sahəsində tədbirlər haqqında", 14 may 1999-cu il tarixli "Azərbaycan Respublikası ilə Avropa Şurası arasında əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi və Azərbaycan Respublikasının Avropada mənafelərinin müdafiə edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında" Sərəncamları Avropa Şurası ilə əməkdaşlığın inkişafını təmin etdi [5, s.344-345]. Nəticə olaraq 25 yanvar 2001-ci il tarixində Strasburqda təntənəli mərasimdə Azərbaycan Respublikası Avropa Şurasının

tamhüquqlu üzvü elan olundu, 15 aprel 2002-ci il tarixində isə Avropa Konvensiyası və onun Protokolları Milli Məclis tərəfindən ratifikasiya olundu. Bununla da Azərbaycan Respublikası Avropa Şurasına daxil olan hər bir üzv kimi Avropa Konvensiyasının və onun Protokollarının İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarları ilə yaradılan presedent hüququndan irəli gələn mühüm müddəaları öz qanunvericiliyinə daxil etmək öhdəliyini öz üzərinə götürdü.

II. Ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ

Avropa Konvensiyası bir çox baxımdan nadir əhəmiyyətə malikdir: bu, üzv dövlətlər üçün eyni zamanda mütləq olan və geniş spektrdə mülki və siyasi hüquqların qorunması məqsədini daşıyan ilk beynəlxalq sənəddir və iştirakçı dövlətlərin daxilində hüquqların həyata keçirilməsinə nəzarət mexanizmlərini müəyyən edir. Məhz bu səbəbdən Avropa Konvensiyası insan hüquqları sahəsində ən mükəmməl və effektiv beynəlxalq müqavilə kimi qəbul olunur [11]. Avropa Konvensiyasının II bölməsi Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə həsr edilmişdir [8].

Azərbaycan Respublikası Avropa Konvensiyasını ratifikasiya edən dövrdən bu mühüm beynəlxalq aktda nəzərdə tutulan hüquqları və əsas azadlıqları təmin etməlidir, o cümlədən məhkəmələr tərəfindən [2, s.29].

Avropa Konvensiyasının preambulasına uyğun olaraq, Avropa ölkələrinin ümumi irsinin əsas elementləri sırasında hüququn aliliyi durur ki, onun da çoxsaylı məqamlarından biri hüquq sistemi çərçivəsində fəaliyyət göstərən müstəqil və qərəzsiz məhkəmələrin rolu ilə bağlıdır. Bu rol Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 1-ci bəndində əks olunmuşdur ki, burada işin qanun əsasında yaradılmış tərəfsiz və müstəqil məhkəmə tərəfindən əlverişli müddət ərzində ədalətli və aşkar formada araşdırılmasını təmin etmək üçün ədalət məhkəməsinin aparılması prinsipləri formalaşdırılmışdır.

Məlum olduğu kimi, Konvensiyanı təsdiqləyən zaman dövlətlər öz üzərlərinə ikili öhdəlik götürmüş olurlar: birincisi, onlar Konvensiyanın qoruduğu hüquq və azadlıqların istənilən pozuntularının qarşısını almalıdır; ikincisi, onlar daxili qanunvericiliklərin Konvensiya ilə uyğunluğunu təmin etməlidirlər ki, bunun üçün də bəzi hallarda qanunvericiliyə və hüququn tətbiq olunması təcrübəsinə müəyyən dəyişikliklərin daxil edilməsi tələb olunur.

Ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ – "hüquqi mübahisə zamanı, şəxsin rahat bir şəkildə məhkəmə orqanına müraciət edə bilməsi, mübahisə tərəfləri arasında bir ayrı-seçkilik qoyulmadan iddia və etirazların bərabər səviyyədə və həqiqətin müəyyən edilməsini təmin edən şəkildə, qanuni və müstəqil məhkəmə tərəfindən ələ alınması və nəticələndirilməsidir" [7, s. 315; 6, s.125].

Konvensiyanın 6-cı maddəsinə əsasən iştirakçı dövlətlərin üzərinə əda-

lət məhkəməsinin lazımi şəkildə həyata keçirilməsi üçün tələb olunan institutların, eləcə də məhkəmə icraatının ədalətli və qərəzsiz xarakterinə təminat verən qanunların qəbul olunması və həyata keçirilməsi üzrə institutların yaradılması və fəaliyyətinin təmin olunması üzrə öhdəlik qoyulur.

Ədalətli proses o deməkdir ki, məhkəmə bütün prosedurlara düzgün əməl edir və bütün tərəflərə bərabər yanaşır, beləliklə, məhkəmənin qərarından və işin nəticəsindən asılı olmayaraq, məhkəmə prosesinin özü ədalətli və səmərəli olur. Məhkəmələr şəffaf, etibarlı və səmərəli fəaliyyət göstərmədikdə ədalətli məhkəmə araşdırması təmin edilə bilməz. Bu, ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnu formalaşdıran və bütün məhkəmələrə şamil olunan fundamental tələbdir.

Ədalətli məhkəmə araşdırması hüquqununu iki qrupa bölmək olar: məhkəməyə olan tələblər və məhkəmə prosesinə olan tələblər. Məhkəmə qanunla yaradılmalı və onun hakimləri müstəqil və qərəzsiz olmalıdır. Məhkəmə prosesi elə təşkil edilməlidir ki, tərəflər məhkəməyə asanlıqla müraciət edə bilsin və məhkəmə prosesində bərabər şərtlərlə tam şəkildə iştirak edə bilsin. Ümumiyyətlə, ədalətli məhkəmə araşdırmasını təmin edən məhkəmələrin yaradılmasına dövlət cavabdehdir. Ancaq məhkəmə yalnız o zaman ədalətli və effektiv ola bilər ki, tərəflər də öz vəzifələrini yerinə vicdanla yetirsin.

Ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun təmin olunması "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında" Avropa Konvensiyasında təsbit olunmuş ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun ayrılmaz hissəsidir. Bununla belə, "insan hüquqları üzrə mövcud olan əsas beynəlxalq sənədlərin mətnində ədalətli məhkəmə hüququnun təmin olunmasının birbaşa göstərilməsi hallarına təsadüf etmək çətindir" və sənədlərdə ona müstəqil prosessual hüquq kimi baxılmır [3, s.25].

Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa Şurasının Nəzarət orqanları Konvensiyanın 6-cı maddəsi ilə təmin olunmuş ədalət məhkəməsi və ədalətli məhkəmə araşdırılması hüququnu istənilən demokratik dövlətin əsas əlamətləri qismində qəbul edir və bu əsaslarla bu maddədə əks olunmuş qaydaları həddindən artıq geniş şərh edir. Avropa Konvensiyasının mənasına əsasən ədalət məhkəməsinin həyata keçirilməsi hüququ demokratik cəmiyyətdə elə mühüm yer tutur ki, 6-cı maddənin 1-ci bəndinin məhdud şərh olunması bu müddəanın məqsədinə və mənasına uyğun olmazdı [10, s.82-90]. Analoji fikirləri rəhbər tutaraq, Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi Avropa Şurasının Nizamnaməsinin 15-ci maddəsinə əsasən ədalət məhkəməsinin lazımlı şəkildə həyata keçirilməsi qaydalarına riayət etməklə məhkəmə hüququnun sadələşdirilməsi məqsədlərinə nail olmağa yönəldilmiş tədbirləri nəzərdən keçirir və iştirakçı dövlətlərin hökumətləri tərəfindən qeyd olunan suallar sahəsində vahid siyasətin həyata keçirilməsini təmin edir [8].

III. Məhkəmə müdafiəsinin əlverişliliyi və müraciətetmə hüququ

Mülki prosesin müasir nəzəriyyəsində məhkəmə müdafiəsinin əlverişliliyi sözün geniş mənasında bir sıra hallarla əlaqələndirilir ki, onlardan ən vacibləri kimi aşağıda qeyd olunanlar qəbul olunur:

- pozulmuş və ya mübahisə olunan hüququn, qanunla qorunan marağın məhkəmə tərəfindən müdafiə olunması üçün məhkəməyə maneəsiz müraciət imkanı;
- işin açılması və aparılması prosedurunun, eləcə də qəbul olunmuş qərarın reallaşdırılmasının sadəliyi;
- məhkəmələrin məhkəmə müdafiəsi üçün müraciət edən şəxslərə ərazi baxımından yaxınlığı;
- dövlət rüsumunun və digər məhkəmə xərclərinin ödənilməsi zaman prosessual güzəştlər sisteminin mövcud olması;
- işin məhkəmədə aparılması zaman hüquqi yardım üçün müraciət etmək imkanı [16, s.28].

Avropa İnsan hüquqları məhkəməsinin Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 1-ci bəndinə uyğun olaraq məhkəməyə müdaxilə hüququnu nəzərdən keçirdiyi iki qrup işlər mövcuddur. Birinci qrup milli məhkəmələr və ya inzibati ədliyyə orqanları tərəfindən mülki işlərin bəzi növlərinin baxılması prosesində məhkəməyə müraciət etmək hüququndan imtinaya etirazın edilməsi ilə əlaqədar olan işləri əhatə edir. İkinci qrupa məhkəmələrin hamı üçün əlverişli olmasına baxmayaraq, ağır xərclərin və ya mürəkkəb prosedurların həqiqətdə məhkəməyə müraciəti mümkünsüz etməsi ilə əlaqədar irəli sürülən iradlar aiddir [11, s.204].

Məhkəməyə müraciət hüququnun ehtimal olunan pozulması ilə əlaqədar işlərdə söhbət bir mühüm prinsipdən gedir ki, o, dövlətin müəyyən sahələrdə və ya müəyyən iş kateqoriyalarına aid məhkəmə nəzarətini məhdudlaşdıra və ya ləğv edə bilməyəcəyindən ibarətdir.

Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1-ci bəndinin məzmununu müəyyən edən digər mühüm prinsip ondan ibarətdir ki, bu və ya digər məhkəmə instansiyasına müraciətetmə hüququ təkcə formal elan olunmalı deyil, həmçinin real, həyata keçiriləbilən olmalıdır. Avropa İnsan hüquqları Məhkəməsi bu prinsipi ədalət məhkəməsinə müraciətetmə hüququnun müxtəlif aspektlərinə aid bir sıra işlərin baxılması zaman tətbiq etmişdir.

Belə ki, "Eyri İrlandiyaya qarşı" işi üzrə qərarda Avropa Məhkəməsi ərizəçinin bir fikri ilə razılaşmışdır ki, onun hüquqlarının müdafiəsi ilə əlaqədar olan məhkəmə araşdırılması üzrə xərclər əslində ədalət məhkəməsinə müraciətetmə hüququnun pozulmasıdır [9].

Belə görünür ki, ədalət məhkəməsinə müraciətetmə hüququnun geniş anlamı tədqiqatın predmetinə ümumilikdə məhkəmə fəaliyyətinin açıqlığını təmin edən digər (yuxarıda qeyd olunanlardan əlavə) aspektlərin də daxil

olunmasını tələb edir.

Onların sırasında aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- vətəndaşların və təşkilatların öz hüquqlarının məhkəmədə müdafiə vasitələri haqqında məlumatlılığı;
- mülki işlərin məhkəmə araşdırmasının aşkarlığı;
- yekun məhkəmə qərarlarının əlverişliliyi.

IV. Pozulmuş və ya mübahisə predmeti olmuş hüquqların məhkəmə müdafiəsinin təmin edilməsi

Avropa Şurasının mülki işlər üzrə ədalət məhkəməsinin həyata keçirilməsi sahəsində mövcud standartları müəyyən sahələrdə və ya müəyyən işlər kateqoriyaları üzrə məhkəmə nəzarətinin məhdudlaşdırılmasına yol vermir. Hal-hazırda Azərbaycanda məhkəməyə müraciət etmək üzrə bütün məhdudiyyətlər aradan qaldırılmışdır və praktiki olaraq, istənilən hüquqi iş məhkəmə araşdırılmasının predmetinə çevrilə bilər. Lakin məhkəmə müdafiəsi sahəsinin (hazırkı şəkildə) genişləndirilməsi mənfi cəhətlərə də malikdir: o, məhkəmə korpusunun işində əhəmiyyətli yüklənmələrə səbəb olur ki, bu da, təbii olaraq, ədalət məhkəməsinin açıqlığına və effektivliyinə ən mənfi şəkildə təsir göstərir.

Məhkəmə sisteminin təşkil olunması və fəaliyyət göstərməsi haqqında məlumatlılıq. Bir fikir aydın olur ki (o cümlədən, Avropa Şurasının nəzarət orqanları üçün), pozulmuş və ya mübahisə olunan hüquqların real müdafiəsini təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuş institutların effektiv fəaliyyəti müstəsna olaraq, işdə maraqlı olan şəxslərin öz hüquqlarının məhkəmədə müdafiə olunması vasitələri haqqında məlumatlı olması şərti ilə mümkündür.

Avropa Konvensiyasının iştirakçısı olan ölkələrə müvafiq tələblər Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinin 14 may 1981-ci il tarixli R (81) 7 saylı "Nazirlər Komitəsi üzv dövlətlərə ədalət məhkəməsinə müraciətin asanlaşdırılması yolları haqqında" Tövsiyəsində şərh olunmuşdur [13]. Tövsiyənin 1-ci bəndinə uyğun olaraq, üzv dövlətlərin səlahiyyətli orqanlarının üzərinə ictimaiyyətin məhkəmələrin yerləşdiyi ünvan və kompetensiyası barədə, eləcə də məhkəməyə müraciət qaydası və ya məhkəmə araşdırılması yolu ilə şəxsi maraqlarının qorunması barədə məlumatlandırılması üzrə, tələb olunan tədbirlərin həyata keçirilməsi öhdəliyi qoyulur. Tövsiyə nəzərdə tutur ki, ümumi xarakterli müvafiq informasiya bilavasitə məhkəmə orqanlarında və ya hər hansı digər səlahiyyətli orqana təqdim oluna bilər. Bu zaman məhkəmə sisteminin təşkil olunması və fəaliyyət göstərməsi haqqında minimal tələb olunan informasiya həcmi aşağıda qeyd olunan məsələləri daxil edir:

- prosessual normalar (bir şərtlə ki, bu informasiya işin mahiyyəti üzrə hüquqi tövsiyyələri daxil etmiş olmasın);
- məhkəməyə müraciət qaydası və müraciətin edilməsi mümkün olan müddətlər;

- prosessual tələblər və bununla əlaqədar olan sənədlər;

- məhkəmə qərarının yerinə yetirilməsi vasitələri və mümkün olduğu təqdirdə, onun yerinə yetirilməsi üzrə məsrəflər [13].

Qeyd edək ki, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin təcrübəsinin milli qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinə təsiri var. Məsələn, ailə hüququ kişi və qadın arasında yalnız qanuni şəkildə rəsmiləşdirilmiş münasibətləri nikah kimi tanıyır; Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi ailə həyatının sosial və mədəni modellərində baş verən müasir dəyişiklikləri nəzərə almaq üçün ailə həyatı anlayışını genişləndirmişdir. "Conston və başqaları İrlandiyaya qarşı" konkret işdə Avropa İnsan hüquqları Məhkəməsi rəsmi nikah münasibətlərində olmayan şəxslər arasında ailə həyatının mövcudluğunu tanıdı. Belə bir qərarın qəbul edilməsində həlledici amil bu şəxslər arasında münasibətlərin sabit olması və onların birgə yaşayışının nikah əsasında qurulan ailə münasibətlərindən fərqlənməmələri olmuşdur [14].

V. Mülki işlərin məhkəmə araşdırılması prosedurunun sadələşdirilməsi

Sirr deyil ki, mülki icraat adətən elə mürəkkəb, uzunmüddətli və xərcli xarakter daşıyır ki, maraqlı şəxslər ədalət məhkəməsindən yararlanmaq hüququnun həyata keçirilməsində əhəmiyyətli çətinliklərlə üzləşirlər. Bu səbəbdən də mülki icraatı sadələşdirmək, onu daha elastik və daha operativ etmək, eyni zamanda da, proses iştirakçılarına ənənəvi prosessual normaların təqdim etdiyi zəmanətləri qorumaq tələbi məntiqidir. Məhkəmə prosedurunun ədalət məhkəməsindən rahat yararlanma imkanının yaradılması məqsədinə qulluq edən sadələşdirilməsi müstəsna olaraq ədalət məhkəməsinin demokratik dövlətdə zəruri olan yüksək keyfiyyət səviyyəsinin təmin olunması şərti ilə mümkündür.

Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinin 14 may 1981-ci il tarixli R (81) 7 saylı "Nazirlər Komitəsi üzv dövlətlərə ədalət məhkəməsinə müraciətin asanlaşdırılması yolları haqqında" Tövsiyəsi və 28 fevral 1984-cü il tarixli R (84) 5 saylı "Nazirlər Komitəsi üzv dövlətlərə mülki icraatın məhkəmə sisteminin təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş prinsipləri haqqında" Tövsiyəsi mülki işlərin məhkəmə araşdırması prosedurаlarının sadələşdirilməsi barədə aşağıda qeyd olunan təklifləri daxil edirlər [13]:

- mümkün olan yerlərdə sadələşdirmə və güzəştlərin tətbiq olunması üzrə, tərəflərin barışdırılması və ya mübahisənin icraata qəbul olunmasına qədər və ya məhkəmə araşdırması zamanı danışıqlarla tənzimlənməsi üzrə tədbirlərlərin görünməsi;

- işdə vəkilin iştirakı mübahisənin xarakterindən asılı olaraq vətəndaşların ədalət məhkəməsindən yararlanması üçün imkanın yaradılması məqsədilə onların öz işlərini məhkəmədə şəxsən təqdim etmələri məqsədəuyğun olduqda mütləq olmamalıdır;

- məhkəmə prosesi adətən iki məhkəmə iclasından ibarət olmalıdır: birinci iclas hazırlıq xarakterini daşıya bilər, ikinci iclas zamanı isə sübutlar təqdim olunmalı, tərəflərin dəlilləri dinlənilməli və mümkün olan halda qərar qəbul olunmalıdır;

- tələb olunan prosessual hərəkətləri müəyyən olunmuş qaydada və ya məhkəmə tərəfindən müəyyən olunmuş müddət ərzində yerinə yetirməyən istənilən tərəf barəsində müvafiq sanksiyalar tətbiq olunmalıdır. Hallardan asılı olaraq bu sanksiyalara prosessual hərəkəti yerinə yetirmək hüququndan məhrum etmə, zərərin əvəzini və məsrəfləri ödəmək haqqında qərar, cərimənin müəyyən olunması, ərizənin baxılmadan geri qaytarılması da aid oluna bilər;

- məhkəmə şahidləri çağırmaq, şahidlərin gəlmədiyi halda isə müvafiq sanksiyaları tətbiq etmək imkanına malik olmalıdır (cərimələr, zərərin ödənilməsi şəklində və sair). Şahidin məhkəməyə gəlmədiyi halda məhkəmə onun şahid ifadələrini dinləmədən araşdırmanın davam edilməsi barədə müstəqil qərar qəbul edir;

- əgər məhkəmə tərəfindən təyin olunmuş ekspert iş üzrə öz qərarını təqdim etmirsə və ya onun təqdim olunmasını hər hansı üzrlü səbəb olmadan gecikdirirsə, ona qarşı da müvafiq sanksiyalar tətbiq olunmalıdır. Bu sanksiyalar qonorarın həcminin azaldılmasından, məsrəflərin və vurulan zərərin əvəzinin ödənilməsi haqqında qərarın qəbulundan, eləcə də məhkəmə tərəfindən və ya ekspertin çalışdığı təşkilat tərəfindən intizam tədbirlərinin görülməsindən ibarət ola bilər;

- hər hansı tərəf məhkəmə araşdırması zaman özünü insafsız tərzdə aparırsa və işin araşdırmasını uzatmaq məqsədi ilə proseduru aşkar şəkildə pozursa, məhkəmə mübahisənin mahiyyəti üzrə qərar qəbul etmək səlahiyyətinə malik olmalıdır və ya məsələn, cərimənin tətbiq edilməsi, zərərin ödənilməsi öhdəliyini qoymaq, prosessual hərəkətlərin yerinə yetirilməsi hüququndan məhrum etmək kimi sanksiyaları tətbiq etməlidir;

- iş üzrə yekun qərar məhkəmənin yekun iclasında və ya iclasın başa çatmasından sonra ən qısa müddətdə qəbul olunmalıdır. Qərar mümkün qədər qısa və dəqiq olmalıdır;

- məhkəmə qərarının qəbulundan sonra hüquq müdafiə vasitələrindən sui istifadə hallarının qarşısını almaq üçün müəyyən tədbirlər görülməlidir. Xüsusilə də, şikayət vermək hüququnun qərəzli istifadə olunmamağı üçün barəsində şikayət vermək mümkün olan qərarların müvəqqəti icra olunması imkanına, eləcə də qərarın tam icra olunmasına qədər məhkəmə qərarı əsasında kəsilmiş məbləğ üzrə ödənilən bank faizinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır [13].

V. Mülki işlər üzrə ədalət məhkəməsinin müəyyən edilən vaxtda həyata keçirilməsi

14 May 1981-ci il tarixli R (81) 7 saylı "Nazirlər Komitəsi üzv dövlətlərə ədalət məhkəməsinə müraciətin asanlaşdırılması yolları haqqında" Tövsiyəni və 28 fevral 1984-cü il tarixli R (84) 5 saylı "Nazirlər Komitəsi üzv dövlətlərə mülki icraatın məhkəmə sisteminin təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş prinsipləri haqqında" Tövsiyəni qəbul edərkən Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi ondan irəli gəlirdi ki, mülki icraatın üzv dövlətlərdə qəbul olunmuş bəzi norma və prosedurlar müəyyən hallarda ədalət məhkəməsinin effektiv həyata keçirilməsinə maneələr yaradır. Bu cür normalar (prosedurlar) artıq müasir cəmiyyətin tələbatlarına cavab verməyə bilər və ikincisi də, proses iştirakçıları məhkəmə araşdırmasının vaxtını uzatmaq üçün onlardan sui-istifadə edə bilərlər. Bu cür sui-istifadələrin qarşısını almaq üçün məhkəmə qısa zaman ərzində məhkəmə araşdırmasının qarşısını almaq üçün aktiv fəaliyyət göstərməli və bu zaman hüquqlara, o cümlədən, bitərəflik hüququna hörmət etməlidir [13].

Məhkəmə, xüsusilə də aşağıda qeyd olunan səlahiyyətlərə malik olmalıdır:

- lazım bildiyi izahları tərəflərdən tələb etmək;
- tərəflərin məhkəməyə şəxsən gəlmələrini tələb etmək;
- şahidləri dəvət etmək, xüsusən də söhbət işdə iştirak etməyən şəxslərin maraqlarından getdiyi halda;
- şahidlərin ifadələrinin alınması prosesinə nəzarət etmək;
- araşdırmada işə aid olmayan şahidlərin iştirakını ləğv etmək, iş üzrə şahidlərin sayını məhdudlaşdırmaq.

Qanunla digər şərtlərin müəyyən olunduğu hal istisna olmaqla, tərəflərin iddia ərizələri və ya iş üzrə etirazları icraatın mümkün qədər erkən mərhələsində və istənilən halda onun ilkin mərhələsinin başa çatmasına qədər (əgər olarsa) təqdim olunmalıdır. İkinci instansiya məhkəməsində işin şikayət əsasında baxılması zamanı məhkəmə adətən birinci instansiya məhkəməsinə təqdim olunmayan halları nəzərə almır (istisnalar: əgər onlar işə birinci instansiya məhkəməsi tərəfindən baxılan zaman məlum deyildir; onları təqdim edən şəxs birinci instansiya məhkəməsinin iştirakçısı olmamışdırsa, onların tanınması üçün müəyyən xüsusi səbəblər varsa).

Bundan əlavə, 28 fevral 1984-cü il tarixli R (84) 5 saylı Tövsiyədə qeyd olunmuşdur ki, üzv dövlətlər mübahisənin həllini sürətləndirən konkret qaydaları və ya qaydalar məcmusunu hazırlamalıdırlar:

a) təxirəsalınmaz işlər üzrə hallarda;

b) mübahisə olunmayan hüquq ilə əlaqədar hallarda;

c) kiçik məbləğlər üzrə iddialarla bağlı hallarda;

d) ayrı-ayrı iş kateqoriyaları üzrə (yol-nəqliyyat hadisələri, əmək mübahisələri, mənzilin icarədarı və icarəçisi arasında mübahisələrin həllinə dair işlər, ailə hüququnun bəzi məsələləri, xüsusilə də alimentlərin məbləğinin müəyyən olunması və yenidən baxılması ilə əlaqədar işlər) (205).

Bu məqsədlə adətən aşağıda göstərilən tədbirlərin istifadəsi təklif olunur:

- araşdırmanın başlanması üzrə sadələşdirilmiş tədbirlər;
- məhkəmə araşdırmasının iclaslar keçirmədən aparılması və ya yalnız bir iclasın keçirilməsi;
- hallardan asılı olaraq, müstəsna olaraq yalnız yazılı və ya şifahi icraatın həyata keçirilməsi;
- müəyyən etirazların və ya izahların qadağan edilməsi və ya məhdudlaşdırılması;
- ifadələrin verilməsi üzrə daha elastik qaydalar;
- icraatın fasiləsiz və ya çox kiçik fasilələrlə həyata keçirilməsi;
- məhkəmə ekspertinin "ex officio" və ya mümkün olan halda məhkəmə prosesinin başlanmasına qədər tərəflərin xahişi ilə təyin olunması;
- məhkəmənin işin aparılmasında, o cümlədən, şahidlərin çağırılmasında və ifadələrin dinlənilməsində aktiv fəaliyyəti.

VI. Hakimlərin səriştəsi, müstəqilliyi və qərəzsizliyi

Ədalət məhkəməsindən yararlanmaq hüququnun mühüm təminatı hakimlərin səriştəsinin, müstəqilliyinin və qərəzsizliyinin, yəni hər bir insanın məhkəməyə öz hüquqlarının qorunması üçün müraciət etdiyi zaman ümid etdiyi peşəkar keyfiyyətlərin təmin olunmasıdır ki, onların reallaşdırılması öhdəliyi Avropa Şurasının üzv dövlətlərinin öhdəliyinə aiddir.

1998-ci il tarixli "Hakimlərin statusu haqqında" Avropa xartiyasının 1.5 bəndinə əsasən hakimlər öhdəliklərini yerinə yetirən zaman minimal olaraq aşağıda qeyd olunan tələblərə cavab verməlidir:

1) onlara müraciət edən şəxslərlə münasibətdə hörmətli və əlçatan olmaq;

2) hər konkret halda işlərin həll olunması üçün tələb olunan yüksək səriştəlilik səviyyəsini qorumağa çalışmaq (10 iyul 1998-ci il tarixli "Hakimlərin statusu haqqında" Avropa xartiyasının 1.5 bəndi).

Hüquqi yardım və hüquqi məsləhətlər. Məlumdur ki, istənilən ölkənin məhkəmə orqanlarında işin aparılması müxtəlif məsrəflərin çəkilməsini nəzərdə tutur (dövlət rüsumunun ödənilməsi, vəkil xidmətlərinin və digər məhkəmə xərclərinin ödənilməsi, məhkəmə girovunun qoyulması və sair). Bu zaman bu məsrəflərin həcmi qeyri-məhdud hüdudlarda dəyişə bilər. Bu hal ən ciddi şəkildə məhkəmə müdafiəsi üçün müraciət hüququnun həyata keçirilməsini çətinləşdirə və ya ümumiyyətlə, mümkünsüz edə bilər.

Beləliklə, Konvensiyanın iştirakçı dövlətləri mülki işlər üzrə ədalət məhkəməsinə müraciət üçün iqtisadi maneələrin aradan qaldırılması məqsədi

ilə zəruri tədbirləri həyata keçirməlidir.

Hesab olunur ki, qeyd olunan məqsədə nail olunmasına məhkəmə məsrəflərinin azaldılması, məhkəmə xərcləri sisteminin sadələşdirilməsi, vəkil və ekspertlərin qonorarlarının həcminə nəzarətin təmin olunması (14 may 1981-ci il tarixli R (81) saylı Tövsiyə), eləcə də hüquqi yardımın müvafiq sistemlərinin mövcudluğu (xüsusilə də xoşagəlməz vəziyyətdə olan şəxslər barəsində) yardım edə bilər. Hüquqi yardımın göstərilməsinin maliyyələşdirilməsi öhdəliyi müstəsna olaraq dövlətin üzərinə düşür.

Mülki işlər üzrə hüquqi yardımın göstərilməsinin əsas prinsipləri Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinin 2 mart 1978-ci il tarixli Hüquqi yardım və konsultasiyalar haqqında Qətnaməsində müəyyən olunmuşdur (Principles of International Civil Procedure. Cambridge University Press, 2005, 75 p.; 205).

Yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının və maraqlarının məhkəmə müdafiəsini daha yüksək səviyyədə təmin etmək üçün təklif olunur ki, hər yetkinlik yaşına çatmayan mülki proses içtirakçısına prosesdə onun qanuni nümayəndələrinin, qəyyumluq və himayəcilik orqanının iştirakından asılı olmayaraq pulsuz hüquqi yardım göstərilsin. Bu yetkinlik yaşına çatmayanların cəkişmə prosesində keçirilən müdafiəsinə dəyərli zəmanət ola bilər. Fikrimizcə, hüquqi yardım büdcə hesabına ödənilsə bu bir daha uşaqların hüquqlarının dövlət tərəfindən hərtərəfli müdafiəsinin sübutu olacaq və ümumiyyətlə, Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinin 2 mart 1978-ci il tarixli Hüquqi yardım və konsultasiyalar haqqında Qətnaməsinin tələblərinə cavab verəcək. Bu Qətnaməyə uyğun olaraq, dövlət maddi vəziyyəti zəif olan şəxslərə onların hüquq və maraqlarına aid olan bütün məsələlər üzrə tələb olunan hüquqi konsultasiyanı almaq imkanını təmin etməlidir. Hüquqi konsultasiyalar təmənnasız və ya konsultasiya üçün müraciət etmiş şəxs tərəfindən onun maliyyə imkanlarına uyğun məbləğin ödənilməsi şərti ilə göstərilməlidir.

VI. Mülki icraatın açıq şəkildə (aşkarlıq prinsipi) həyata keçirilməsi

Məlumdur ki, açıq məhkəmə baxışı geniş ictimaiyyətin maraqlarına qulluq edir və bununla da ədalət məhkəməsinin həyata keçirilmə şəraitinə etibarı təmin edir. Avropa İnsan hüquqları məhkəməsi bir neçə iş üzrə qət etmişdir ki, aşkarlıq prinsipi Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 1-ci bəndində qeyd olunmuş şərtlərdən birinin təhlükədə olduğu təqdirdə (mənəviyyat, ictimai qayda və ya demokratik ölkədə dövlət təhlükəsizliyi, tərəflərin şəxsi həyatlarının müdafiə olunması zərurəti və ya ədalət məhkəməsinin maraqlarının pozulması imkanı) tam şəkildə qorunmalıdır. Yalnız qeyd olunan müəyyən hallarda ictimaiyyət və mətbuat təmsilçiləri məhkəmə iclasının keçiriləcəyi zala buraxılmırlar. Mülki icraatın aşkarlıq prinsipinin qanunvericilikdə müəyyən olunmuş məhdudiyyətləri əksər hallarda yuxarıda qeyd olunan şərtlərə uyğun gəlir.

Son illərdə Avropa İnsan hüquqları Məhkəməsi qəbul etmişdir ki, Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 1-ci bəndi ilə müəyyən olunmuş "işin açıq araşdırılması" konsepsiyası ən azı birinci instansiya səviyyəsində şifahi araşdırma hüququnu da əhatə edir [11, s.212]. Bu hüququn pozulması bu və ya digər şəxsin şifahi araşdırmanın aparılması xahişi ilə müraciət etdiyi halda qeydə alınır və bu cür araşdırmanın həyata keçirilməsinə imtinanı əsaslandıra biləcək hər hansı müstəsna hallar mövcud deyil.

VII. Yekun məhkəmə qərarlarının əlverişliliyi

Məhkəmə aktlarının əlverişliliyi haqqında məsələ qanunun ədalətli tətbiq olunmasının əsas şərtlərindən biri kimi bütün məhkəmələrin təcrübəsi haqqında tam məlumatlılıq tələbi ilə əlaqədar yaranır. Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi 11 sentyabr 1995-ci il tarixli Nazirlər Komitəsi üzv dövlətlərə hüquqi informasiya-axtarış sistemlərində məhkəmə qərarlarının seçilməsi, işlənməsi, təqdim olunması və arxivləşdirilməsinə dair Tövsiyəsində qeyd etmişdir ki, ədalət məhkəməsinin həyata keçirilməsi üçün məhkəmə təcrübəsi haqqında informasiyanın axtarış sistemlərinin mövcud olması zəruridir.

Avtomatlaşdırılmış axtarış sistemlərinin vəzifələri bu Tövsiyəyə uyğun olaraq aşağıda qeyd olunanlardan ibarətdir:

- hüquqşünasların qısa zaman ərzində tam və dolğun informasiya ilə təmin olunması yolu ilə onların işini asanlaşdırmaq;
- məhkəmə təcrübəsinə bilavasitə və ya dolayı maraq göstərən bütün şəxslərə informasiyanı təqdim etmək;
- yeni məhkəmə qərarları haqqında informasiyanı, xüsusilə də hüququn inkişaf edən sahələrində informasiyanı daha sürətlə yaymaq;
- məhkəmə təcrübəsinin vahidliyinə çalışmaq;
- qanunvericilərə qanunların tətbiq olunması təcrübəsini təhlil etmək imkanını yaratmaq;
- müəyyən hallarda statistika məqsədləri üçün informasiyanı təqdim etmək.

Avtomatlaşdırılmış axtarış sistemlərinin üzərinə qoyulmuş vəzifənin vacibliyini dəyərləndirməmək mümkün deyil. Məhkəmə sisteminin dövlət hakimiyyətinin müstəqil bir qolu qismində təşkil olunması mütləq şəkildə məhkəmə orqanlarının normayaradıcı funksiyasının əmələ gəlməsini nəzərdə tutur ki, bu da öz növbəsində onların qəbul etdikləri aktların dərc olunması (bu və ya digər formada) zərurətini yaradır.

Beləliklə, Avropa Konvensiyasının tətbiq olunması təcrübəsi göstərir ki, barəsində Konvensiyanın müddəalarını pozması haqqında qərarın qəbul edildiyi dövlətlər adətən bu cür pozuntuların aradan qaldırılması üzrə, o cümlədən öz qanunvericiliklərinə dəyişikliklər etmək yolu ilə aradan qaldırılması üzrə tədbirlər görürlər. Belə ki, Almaniyada mülki işlərin araşdırılması

proseslərinin sürətləndirilməsi sahəsində tədbirlər görülmüşdür; İrlandiyada məhkəmə araşdırması proseduru sadələşdirilmiş və hüquqi yardım və konsultasiyalar sistemləri yaradılmışdır; İsveçdə hökümətin qərarlarının məhkəmə qaydasında yenidən baxılması qanunu tətbiq edilmişdir və s. [15 , s.13-14].

Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Respublikasında da Avropa Şurasının mülki icraat sahəsində hüquqi təfəkkürün, qanunverici fəaliyyətin və hüququn tətbiq olunması üzrə təcrübənin mövcud standartları ilə tam uyğun vəziyyətə salınması prosesi davam edir. Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının presedentlərinin düzgün və vahid qaydada tətbiqinin təmini məqsədilə AR Ali Məhkəməsinin Plenumu 2006-cı il 30 mart tarixində xüsusi olaraq 5 saylı qərar qəbul etmişdir [2, s.26-38]. Azərbaycan Respublikasının MPM-nin 16-ci maddəsinə əsasən, dövlətdaxili hüquqi müdafiə vasitələri bitərsə, insan hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsi üçün beynəlxalq məhkəmələrə müraciət edə bilərlər. Yetkinlik yaşına çatmayanlar da "*ratione persona*" olaraq İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinə müraciətetmə hüququna malikdilər. Yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının Avropa Məhkəməsində müdafiəsi adətən Avropa Konvensiyasının 3, 6, 8, 9 və 14 maddələrinin pozulması ilə əlaqədar olur. Beynəlxalq məhkəmədə işə baxılarkən, bir çox sənədlərdə qərarlanmış Avropa standartları ilə yanaşı BMT-nin 1989-cu il tarixli uşaq hüquqları haqqında Konvensiyaya da istinad olunur. Əksər hallarda Avropa Məhkəməsinə yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının müdafiəsi ilə əlaqədar onların valideynləri müraciət edir.

VIII. Nəticə

Beləliklə, Azərbaycanda müasir mülki prosessual hüququnun tədqiqi göstərir ki, mövcüd Avropa standartları məhkəmə icraatının əsas müddəalarında öz əksini tapıb. Bununla belə qeyd etməliyik ki, üzv dövlətlərin məhkəmələrində işlərə həddindən artıq uzun müddət ərzində baxılmasına dair şikayətlərin sayının artması nəticəsində Avropa Şurası tərəfindən milli məhkəmə sisteminin səmərəliliyinə diqqət artırılmış və 18 sentyabr 2002-ci ildə xüsusi bir orqan - Avropa Şurası Ədalət Mühakiməsinin Səmərəliliyi üzrə Avropa Komissiyası (CEPEJ) yaradılmışdır. Komissiyanın yaradılmasının məqsədi üzv dövlətlərdə ədalət mühakiməsi sisteminin fəaliyyəti və səmərəliliyinin təkmilləşdirilməsi, habelə bu məqsədlə əlaqədar Avropa Şurası tərəfindən qəbul edilən sənədlərin icrasının təmin olunmasından ibarətdir [4, s.5]. Bu qurumun daxilində Mediasiya üzrə Komitə (CEPEJ-GT-MED) yaradılmış və onun tərəfindən uşaqların ailə mübahisələrinə münasibətdə mübahisələrin alternativ həlli üsullarının istifadəsinə dair xeyli sayda tövsiyələr verilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsi. URL: https://e-qanun.az/framework/46945
2. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun qərarlar məcmuəsi (1991-2008). - Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, - 2008, - 380 s. URL: https://supremecourt.gov.az/az/
3. Avropa Ədliyyə nazirlərinin 28-ci konfransı: "Uşaqların ədalətli məhkəmə hüququnun təmin olumasının bəzi məsələləri: Azərbaycan Respublikasının təcrübəsi" // Qanunçuluq, - 2007, - № 10, - s.25-27
4. Ədalət Mühakiməsinin Səmərəliliyi üzrə Avropa Komissiyası: elmi və təcrübi əhəmiyyəti. - Bakı: CBS-PP, - 2016, - 360 s.
5. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. - Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, - 2013, - 506 s.
6. Mehdiyev F. Nəzəriyyə və təcrübədə insan hüquqları. Dərs vəsaiti. - Bakı: Adiloğlu, - 2009, - 390 s.
7. Şentop M. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Adil Yarqılanma Hakkı //Arqumentum, Temmuz-Aralık, - 1997, - № 53, - s.310-319
8. European convention on human rights and fundamental freedoms, 1950. URL: https://www.echr.coe.int/.../Convention_ENG.pdf
9. European Court of Human Rights: Airey v. Ireland - HUDOC (case N 6289/73, 9.10.79). URL: https:// www.hudoc.echr.coe.int/sites /eng/.../search.aspx?i..
10. Fitzmaurice M., Merkouris P. The Interpretation and Application of the European Convention of Human Rights: Legal and Practical Implications. Martinus Nijhoff Publishers, 2012, 304 p.
11. Gomien D., Harris D., Zwaak A. European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the European Social Charter: The law and practice. Strasbourg, - 1998, - 902 p.
12. Principles of International Civil Procedure. Cambridge University Press, - 2005, - 75 p.
13. The Committee Ministers of Council of Europe. URL: https://www.coe.int /t/cm/home_en.asp
14. Баркалова Г.И. Соблюдение европейских стандартов в гражданском судопроизводстве. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/ soblyudenie-evropeyskih-standartov-v-grazhdanskom-sudoproizvodstve
15. Права человека в международном и внутригосударственном праве / Отв. ред. проф.Р.М.Валеев. - Казань: Казан. гос. ун-т, - 2004, - 300 с.
16. Решетникова И.В., Ярков В.В. Судебная реформа в сфере гражданской юрисдикции в России // Судебная реформа: проблемы гражданской юрисдикции. - Екатеринбург: Гуманитар. Ун-т, - 1996, - с. 20-29.

МЕЖДУНАРОДНЫЕ СТАНДАРТЫ В ГРАЖДАНСКОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ

С.Г.АЗИЗОВА

РЕЗЮМЕ

В соответствии со статьей 1.1 Гражданского процессуального законодательства Азербайджанской Республики, порядок судопроизводства в судах Азербайджанской Республики по гражданским делам и коммерческим спорам устанавливается Конституцией, Законом «О судах и судьях», Гражданско-процессуальным Кодексом, другими законами Азербайджанской Республики, а также международными

договорами, стороной которых выступает Азербайджанская Республика. Таким образом, принятая Комитетом министров Совета Европы 4 ноября 1950 года и вступившая в силу 3 сентября 1953 года Конвенция «О защите прав и основных свобод человека» входим в число источников национального гражданского законодательства. Кроме того, ратификация указанной Конвенции Совета Европы со стороны Азербайджанской Республики является в том числе признанием юрисдикции Европейского Суда по правам человека. Это само по себе еще раз подчеркивает важность судебной защиты прав и свобод человека.

Ключевые слова: гражданско-процессуальное законодательство, гражданское судопроизводство, защита прав человека, право на справедливое судебное разбирательство.

INTERNATIONAL STANDARDS IN CIVIL PROCEEDINGS

S.G.AZİZOVA

SUMMARY

In accordance with Article 1.1 of the Civil Procedural Legislation of the Republic of Azerbaijan, the procedure for legal proceedings in the courts of the Republic of Azerbaijan in civil cases and commercial disputes is established by the Constitution, the Law “On Courts and Judges”, the Civil Procedure Code, and other laws of the Republic of Azerbaijan, as well as international treaties to which the Republic of Azerbaijan is a party. Thus, European convention on human rights and fundamental freedoms, adopted by the Committee Ministers of Council of Europe on November 4, 1950 and entered into force on September 3, 1953, is one of the sources of national civil legislation. In addition, the ratification of this Council of Europe Convention by the Republic of Azerbaijan is also recognition of the jurisdiction of the European Court of Human Rights. This in itself once again emphasizes the importance of judicial protection of human rights and freedoms.

Keywords: civil procedural legislation, civil proceedings, protection of human rights, right to a fair trial.

BAKI UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ
№3 Sosial-siyasi elmlər seriyası 2024

UOT 34

RƏQƏMSAL CƏMİYYƏTDƏ ƏQLİ MÜLKİYYƏT HÜQUQ MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNƏ DAİR MƏSƏLƏLƏR

Ə.E.ƏLİYEV
Bakı Dövlət Universiteti
akbar.e.aliyev@mail.com

Məlum olduğu kimi innovasiyaların və texnologiyaların tətbiqinin geniş yayılması, rəqəmsallaşma prosesinin inkişaf dinamikasının çox sürətlə artması, rəqəmsal cəmiyyətin formalaşdığı mühitdə əqli mülkiyyət hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsi prosesində meydana çıxan spesifik məsələlər olduqca vacib əhəmiyyətə malikdir. Rəqəmsal cəmiyyətin inkişafı və süni intellekt texnologiyalarının geniş tətbiqi əqli mülkiyyət hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsi sahəsində ciddi dəyişikliklər tələb edir. Məqalədə rəqəmsallaşmanın əqli mülkiyyət hüquqlarına, xüsusilə müəllif hüquqları, patentlər və əmtəə nişanlarının qorunmasına təsiri təhlil edilir. Rəqəmsal mühitdə müəllif hüquqlarının pozulması, pirat məhsulların yayılması və süni intellekt tərəfindən yaradılmış əsərlərin hüquqi statusu kimi məsələlər araşdırılır. Həmçinin mövcud milli və beynəlxalq hüquqi çərçivələrin bu problemlərə cavab verə bilmək üçün yetərliliyi qiymətləndirilir. Əqli mülkiyyət hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsi və müdafiə mexanizmlərinin sərtliyinin iqtisadi inkişafla qarşılıqlı əlaqəsi də təhlil edilmişdir. Məqalədə əqli mülkiyyət hüquqlarının daha effektiv müdafiəsi və rəqəmsal dövrdə yeniliklərə uyğun tənzimləyici mexanizmlərin formalaşdırılması ilə bağlı təkliflər irəli sürülür. Beynəlxalq əməkdaşlığın və müasir texnologiyalarla uyğunlaşan hüquqi yanaşmaların əhəmiyyəti də xüsusi vurğulanır.

Açar sözlər: Rəqəmsallaşma, əqli mülkiyyət hüquqları, süni intellekt, rəqəmsal cəmiyyət, əqli mülkiyyətin iqtisadi inkişafa təsiri, hüquqi tənzimləmə, innovasiya, informasiya texnologiyaları, innovasiya əsaslı iqtisadiyyat

Rəqəmsal cəmiyyət dövründə texnologiyaların sürətli inkişafı hüquq sahəsində ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu dəyişikliklərdən biri də əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunmasında ortaya çıxan yeni çağırışlardır. Müəlliflik hüququndan patentlərə qədər müxtəlif hüquqi məsələlər rəqəmsal mühitdə öz aktuallığını artırmışdır. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi də beynəlxalq standartlara uyğun şəkildə rəqəmsal dövrün tələblərinə cavab verməyə çalışır. Odur ki, əqli mülkiyyət sahəsində hüquqi bazanın formalaşdırılması prosesində bu spesifik məsələlərin nəzərə alınması olduqca əhəmiyyətli məsələlərdən biri kimi çıxış edir. Rəqəmsal texnologiyalar əqli mülkiyyət hüquqlarının təminatı və müdafiəsi üzrə münasibətlərə həm müsbət, həm də mənfi istiqamətdə təsir etmişdir. İnternet vasitəsilə məlumatların

sürətli yayılması müəllif hüquqlarının pozulması hallarını artırmaqla, bununla mübarizəyə dair hüquqi mexanizmlərin də effektivliyini azaltmışdır. Rəqəmsal formada olan və ya bu formaya salınmış müəlliflik hüququ obyektləri, xüsusilə elektron kitablar, musiqi əsərləri, filmlər və proqram təminatları tez-tez qanunsuz yükləmə və yayılma ilə üzləşir. Digər tərəfdən, süni intellekt və blokçeyn texnologiyaları əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunmasında yeni yanaşmalar təqdim edir. Artıq buna görə də həm hüquqi prosedurların müəyyən olunması, həm də əqli mülkiyyət hüquqlarının təminatı və müdafiəsi ilə əlaqədar məsələlərdə müasir dövrün tələblərinin nəzərə alınması olduqca vacibdir.

Texnoloji inkişaf yeni əqli mülkiyyət obyektlərinin yaranmasını şərtləndirir. Buna misal olaraq süni intellekt, blokçeyn texnologiyaları, NFT-lər (təkraredilməz tokenlər) kimi yeni fenomenlər əqli mülkiyyətə dair hüquqi münasibətlərin təkrar tənzimlənməsini zəruri edir. Süni intellekt vasitəsilə yaradılan əsərlərin mülkiyyət statusu və ya blokçeyn texnologiyası ilə əsərin autentikliyinin təmin edilib-edilməməsi kimi məsələlər bu istiqamətdə mövcud ictimai münasibətlərdə qarşıya çıxan əsas problemlər və ya məsələlər kimi qəbul edilə bilər. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, yeni texnologiyalardan irəli gələn problemlərin tənzimlənməsi üçün qanunvericilik bazası daimi yenilənməlidir. Doğrudur hüquqi tənzimetmə müasir rəqəmsal cəmiyyətdə texnologiyaların, innovasiyaların inkişafına və sosial münasibətlərdə baş verən dəyişikliklərin sürətinə çata bilməz. Hüquqi tənzimləmə və təminat mexanizmləri sadə dillə desək bu məsələlərdə qeyd olunanlardan bir addım geridə qalır. Ümumilikdə əqli mülkiyyət hüquqlarının təminatı və müdafiəsi üzrə sərt hüquqi tənzimetmə də heç də həmişə müsbət nəticələnmir. Əvvəla hüquqi tənzimetmənin sərt olması və məhdudiyyətlərin geniş spektrdə olması texnoloji inkişafın, innovasiyaların tətbiqinin azalmasına, bununla da iqtisadi itkilərə səbəb olur.

Ədəbiyyatda qeyd olunur ki, texnoloji inkişaf sadəcə insan həyatında sadə və asan üsulları təqdim edən sahələri formalaşdırmaqla yanaşı sosial və iqtisadi inkişafa səbəb olan əsas faktorladan biri kimi özünü büruzə verir. İqtisadi inkişaf səviyyəsi inkişaf etmiş ölkələrə çatmayan iqtisadi şəraitdə texnologiyanın mənimsənilməsi yolu ilə sürətli iqtisadi artıma nail olmaq mümkündür. Belə olan halda inkişaf etmiş ölkələr tətbiq etdikləri və üzərində sərt hüquqi müdafiə mexanizmləri tətbiq etdikləri əqli fəaliyyət nəticəsi olan texnoloji yenilikləri ilə digərləri üçün örnək rolunda çıxış edir. Ona görə də texnologiyaların və innovasiyaların mənimsənilməsi ilə, yerli iqtisadiyyatda innovasiya və texnologiyaların yaradılması iki fərqli sahə kimi fərqləndirilir. İnkişaf etmiş ölkələr orijinal olan və sahibi olduqları texnologiya və ya innovasiyanı lisenziya verməklə transfer etməyə daha çox meyl edirlər. Bu onların müvafiq hüquqi tənzimləmələrində də nəzərə çarpır. İnkişaf etməkdə

olan ölkələrdə isə bunun əksinə açılmış filiallar və s. vasitəsilə bu texnoloji yenilik və innovasiyaları tətbiq etməklə daha çox gəlir əldə etmək olur. Mexanizmlərin zəif olması əqli mülkiyyət hüquqları üzərində müstəsna hüquqların təmin və müdafiə olunması məsələsini sual altına qoyur. Ümumilikdə isə əqli mülkiyyət hüquqlarının təminatı və iqtisadi inkişaf arasında qeyri-xətti münasibət özünü büruzə verir. Bu isə ölkənin iqtisadi vəziyyəti, innovasiyaların tətbiqi dərəcəsi və s. ilə əlaqələndirilə bilər [10, 17-18]. Qeyd olunan fikirlə tam razılaşaraq qeyd etmək olar ki, müasir dövrdə, xüsusilə rəqəmsal cəmiyyətin inkişaf etdiyi belə periodda hüquqi tənzimetmənin formalaşdırılması zamanı bu faktorlar mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır. Çünki bu cür hallar nəzərə alınmadan hüquqi tənzimetmənin, müdafiə və təminat mexanizmlərinin formalaşdırılması ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətinə mənfi təsir ilə nəticələnə bilər.

Hüquq ədəbiyyatında qeyd olunur ki, cəmiyyətdə baş verən rəqəmsal transformasiyalar və informasiya texnologiyaların sürətli inkişafı əqli mülkiyyətə dair qanunvericilik aktlarının mövcud münasibətlərə uyğun şəkildə formalaşdırılmasını zəruri edir və qanunverici qarşısında mühüm problemlər ortaya qoyur. İnformasiya cəmiyyətində rəqəmsal inkişaf piratçılıq, əqli mülkiyyət hüquq pozuntularının da xarakterinə təsirsiz ötüşməmişdir. Odur ki, əqli mülkiyyət hüquq münasibətlərində bu cür pozuntularının təbiətinin nəzərə alınaraq qanunvericilikdə hüquq müdafiə və qorunması mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsi vacibdir. Bundan əlavə olaraq müasir qanunvericiliklər innovasiyaların tətbiqi imkanlarını məhdudlaşdırılmamalı, bunun əksinə innovasiyaların tətbiqi imkanlarını genişləndirmək üçün əlverişli olmalıdır [7, 62]. Qeyd olunan mövqe mövcud vəziyyəti daha yaxşı şəkildə başa düşməyə imkan verir. Hüquq nəzəriyyəsində qəbul ediləndir ki, münasibətlər onları tənzimləyən normativ mənbələrdən daha sürətlə inkişaf edir. Ona görə də məhz rəqəmsal mühitdə əqli mülkiyyət hüquq münasibətlərini tənzimləyən aktların məzmununu müəyyən edərkən xüsusi diqqətli olmaq lazımdır. Ümumilikdə normativ hüquqi aktların müasir dünya tələblərinə uyğun olması sadəcə əqli mülkiyyət hüquqlarının təminatı baxımından deyil, əqli mülkiyyət hüquq münasibətlərində kommersiya və inzibati məsələlərin tənzimlənməsi baxımından da əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyatda qeyd olunmuşdur ki, artıq əqli mülkiyyətə yanaşmalar dəyişir. Ənənəvi münasibətlərdən fərqli olaraq baş verən dəyişikliklər əqli mülkiyyətə yanaşmaya da təsir göstərən əsas faktor kimi çıxış edir. Səbəb kimi isə texnoloji dəyişikliklər və inkişaf göstərilməlidir ki, burada diqqətçəkən əsas məqam bu inkişafın əqli mülkiyyət ekosisteminə təsiridir. Müasir yanaşmada qəbul edilməli əsas məsələ kimi əqli mülkiyyətin texnoloji inkişafa qarşı deyil, ona uyğunlaşan bir institut kimi qəbul edilməsidir [4, 5]. Göründüyü kimi əqli mülkiyyət və texnologiya cəmiyyətdə bir-biri ilə sıx əlaqədə olan iki fenomen kimi çıxış edir.

Burada diqqət çəkən əsas məqam texnologiya və əqli mülkiyyətin arasında mövcud olan əlaqəsidir. Qeyd olunan fikirlə tam razılaşaraq hesab edirik ki, müasir əqli mülkiyyət hüquq münasibətlərini tənzimləyən qanunvericilik bazası texnologiyaların tətbiqi, transferi və ya kommersiyalaşdırılmasına şərait yaratmalı, eyni zamanda rəqəmsal mühitdə innovasiyaların tətbiqinə əlverişli mühit formalaşdırmalıdır. Yalnız bu üsulla sosial, iqtisadi inkişafa nail olmaq olar.

Ədəbiyyatda qeyd olunur ki, əqli mülkiyyət hüquqları və ölkənin iqtisadi inkişafı U şəkilli funksiyanın şərtlərinə tabedir. Buna görə də əqli mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsinə dair tənzimləmələr ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyələrinə görə müəyyən edilir. Əqli mülkiyyət hüquqlarının müdafiə mexanizmlərinin sərtlik səviyyəsi inkişaf etmiş ölkələrdə nə qədər yüksək olsa innovasiyaların tətbiqi və texnologiyaya da o qədər təsir edə bilir. Digər ölkələr də isə bu daha zəif təsirə malikdir [8, 32]. Qeyd etmək olar ki, yüksək inkişaf səviyyəsinə malik ölkələrdə artıq mövcud olan infrastruktur, resurslar və təhsil səviyyəsi əqli mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsinin təsirlərini daha effektiv şəkildə tətbiqinə imkan yaradır. İnkişaf etməkdə olan və ya az inkişaf etmiş ölkələrdə isə resurs və infrastrukturun imkanlarının məhdudluğu əqli mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsinin mexanizmlərinin innovasiyalara təsirini məhdudlaşdırmaqla daha aşağı səviyyəyə endirir. Belə ki, əqli mülkiyyət qanunvericiliyinin və siyasətinin formalaşdırılması zamanı ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi ən mühüm faktorlardan biri kimi nəzərə alınmalıdır. Belə nəticəyə gələ bilərik ki, inkişaf etməkdə olan və az inkişaf etmiş ölkələrin əqli mülkiyyət qanunvericiliyi ilk növbədə elmi-tədqiqat və innovasiya infrastrukturunun yaradılması üçün münbit şəraitin formalaşmasına imkan verməlidir. Güclü əqli mülkiyyət hüququ müdafiəsi mexanizmlərinin formalaşdırılması təkbaşına innovasiya mühiti yarada bilmir, hətta innovasiya və texnologiyanın inkişafının qarşısını alır. Lakin inkişaf etmiş ölkələrdə isə bu özünü əksinə büruzə verir. Yüksək iqtisadi inkişaf səviyyəsinə çatmış ölkələrdə güclü əqli mülkiyyət hüququ müdafiəsi innovasiyaları təşviq edərək texnoloji inkişafını daha da sürətləndirir. Eyni zamanda əqli mülkiyyət hüququnun müdafiəsi ilə texnoloji inkişaf və innovasiyaların tətbiqi iqtisadi artıma da səbəb olur.

Qeyd olunanları vizuallaşdırmaqla izah etmək daha məqsədəmüvafiq olardı. Əqli mülkiyyət hüququnun müdafiəsi və təminatı mexanizmlərinin, habelə tənzimləmənin iqtisadi inkişafa təsirinə dair 1 nömrəli qrafik qeyd olunan münasibətlərdə asılılığı başa düşməyə imkan verir. Ümumilikdə az inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə əqli mülkiyyət hüquq münasibətlərində tənzimetmənin və müəyyən olunmuş hüquqi təminat, habelə müdafiə mexanizmlərinin sərtliyi nəticəsində iqtisadi gəlirlilik səviyyəsi azalır. Ona görə də qrafikdən də aydın görünür ki, qırmızı qırıq xəttlə işarələnmiş

ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin optimal dönüş nöqtəsinədək iqtisadi sərtlik azaldıqca iqtisadi inkişaf artmağa davam edir.

Qrafik 1.

Lakin ölkələrin iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşması və onların inkişaf etmiş ölkəyə çevrilməsindən sonra əqli mülkiyyət sahəsində mexanizm və tənzimetmənin sərtliyinin artması, nəzarətin güclənməsi zərurəti yaranır. Belə olan halda əqli mülkiyyət hüquq sahibləri və əqli fəaliyyət nəticələrinin yaradıcıların iqtisadi gəlirləri artmaqla yanaşı, ölkənin də iqtisadi gəlirləri sürətlə artmağa başlayır.

Bu məsələdə Çin uğurlu misal və ya nümunə kimi çıxış edə bilər. Çinin əqli mülkiyyət sahəsində hüquqi tənzimləmə və siyasətin inkişaf tarixinə kiçik nəzər yetirməklə rəqəmsal mühitdə əqli mülkiyyətə dair məsələlərin tənzimlənməsinə dair daha məqsədəmüvafiq versiyalarını formalaşdırmaq mümkündür. Ümumilikdə Çinin əqli mülkiyyət siyasəti və əqli mülkiyyət sahəsində tənzimləmələrinə nəzər yetirməklə belə qənaətə gələ bilərik ki, ölkə uğurlu tətbiq edilən tənzimetmə ilə öz iqtisadiyyatını inkişaf etdirməyi, təqlid edən sənayeni orijinal məhsullar yaradan sənayeyə çevirməyi, bununla da inkişaf etmiş əqli mülkiyyət və innovasiya ekosisteminə nail olmağı bacarmışdır.

Hüquq ədəbiyyatında qeyd olunur ki, ötən əsrin yetmişinci illərinin sonlarında Çin dövlət səviyyəsində "açıq qapı" siyasəti qəbul edilmişdir. Bu dövrdən başlayan 30 illik periodda Çin iqtisadiyyatında uğurlu nəticələr əldə olunmuşdur. Beləliklə, Çində planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid edilmiş, mövcud transformasiyaya uyğun tənzimləmələr əqli mülkiyyət siyasətində də dəyişikliyə yol verilmişdir [11, s. 1]. Məhz verilmiş istinaddan da göründüyü kimi ilkin dövrlərdə təqlidə geniş yer verən, əqli mülkiyyət tənzimləmə səviyyəsinə görə zəif göstəricilərə sahib Çin ölkə iqtisadiyyatında inkişaf və nailiyyətlər əldə etdikdən sonra əqli mülkiyyət qorunmasında dünyaya örnək olan dövlətlərdən birinə çevrilmişdir. Bununla yanaşı Çin təqlidə imkan verən ölkədən texnologiya və orijinal əqli fəaliyyət nəticələrinin meydana çıxdığı sənayeyə ev sahibliyi edən dünya nəhənginə çevrilmişdir.

Bu barədə hüquq ədəbiyyatında o da qeyd olunur ki, Çin dövlət siyasətində ictimai münasibətlərdə və iqtisadi vəziyyətdə olan dəyişikliyi dərk edir.

Bununla da həm dövlət, həm də özəl sektor əqli mülkiyyətin daha güclü qorunmasını mövcud reallığın bir parçası kimi anlayır. Buna səbəb kimi isə əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunmasının iqtisadi artımına xüsusi diqqət edilir.

Hüquq ədəbiyyatında qeyd olunur ki, texnologiyaların əqli mülkiyyətə təsiri danılmazdır. İnformasiya məkanında rəqəmsallaşma bu sferada əsas obyektlər olan əqli fəaliyyət nəticələrinin də formasına təsir göstərmişdir. Həmçinin əqli mülkiyyət hüquqlarında özünü büruzə verən ərazi məhdudiyyəti prinsipi ilə internet mühitinin sərhədsiz olması xarakteri konflikt və ziddiyətin meydana gəlməsinə səbəb olur. Bu isə əqli mülkiyyətin xaraktercə anlaşılmasında mühüm dəyişikliklər olmasını şərtləndirir. O da qeyd olunur ki, rəqəmli mühitdə hüquq xaraktercə sərt və məhdudlaşdırıcıdır. Bu istiqamətdə əqli mülkiyyətə dair sərt tənzimləmələr rəqəmsal mühitdə əqli fəaliyyət nəticələrinin inkişafının qabağını alar [3, s. 56-57]. Texnologiya və əqli mülkiyyət bir-biri ilə sıx əlaqədə olan iki mühüm fenomen kimi çıxış edir. Bir biri ilə əlqədə olmalarına baxmayaraq əqli mülkiyyət texnologiyaya nisbətdə daha geniş kateqoriya kimi çıxış edir. Qeyd olunanlara dair oxşar elmi yanaşmalara müxtəlif mənbələrdə də rast gəlmək olur.

Ədəbiyyatda qeyd olunur ki, iqtisadi inkişafla bağlı olaraq ilkin mərhələdə ölkələr texnologiya və innovasiyaların təqlidinə imkan yarada bilərlər. Bu məqsədlə əqli mülkiyyət hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsi, müdafiə və tətbiq mexanizmləri, habelə bu istiqamətdə dövlət siyasətində bu şəraiti yaratmağa imkan verən yanaşma sərgilənir. Əqli mülkiyyət hüquqlarının zəif qorunması müşahidə olunur. İqtisadi inkişafa nail olduqca və ürəkaçan nəticələr ölkənin iqtisadi göstəricilərini müsbət mənada dəyişməsindən sonra innovasiyaların və texnologiyaların daha geniş tətbiqi məqsədilə əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunmasında sərtləşmələrə yol verilməsi zərurəti yaranır. Ölkənin innovasiyaların və texnologiyaların tətbiqində öz yaradıcı məhsullarını meydana çıxarmaqla inkişafa nail olması onun patent göstəricilərinə də əhəmiyyətli təsir göstərir [9, s.4]. Göstərilən fikir bir daha sübut edir ki, ümumilikdə iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə geridə qalan ölkələr məhz ilkin mərhələdə tənzimləmələrində əqli mülkiyyətin daha zəif qorunmasına yol verə bilərlər. Çünki mövcud şəraitdə həmin kateqoriya ölkələrdə əqli mülkiyyətin güclü qorunması ilə paralel şəkildə resurs, infrastruktur, insan kapitalı və sərmayə olmur. Buna görə də əvvəlcə imitasiyalara yol verməklə iqtisadi gəlirlərin artırılması, əldə olunmuş gəlirlərlə səmərəli əqli mülkiyyət və innovasiya ekosisteminin qurulması iqtisadi inkişaf səviyyəsinin artması ilə nəticələnməklə yanaşı, həm də ölkədə əqli mülkiyyətin inkişafına və innovasiyaların daha geniş tətbiqinə rəvac verir.

Rəqəmsal cəmiyyətdə əqli mülkiyyət hüquq münasibətlərini tənzimləyən hüquqi bazanın formalaşdırılması zamanı bir sıra yanaşmalar uğrulu

nəticələr əldə etmək üçün zəmin yarada bilər. Rəqəmsal texnologiyalar sahəsində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi ilə əqli mülkiyyət hüquqlarının tənzimlənməsi barədə bazanın formalaşdırılması olduqca əhəmiyyətlidir. Bu həm də Azərbaycan Respublikasının əqli mülkiyyətə dair qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi baxımından da vacibdir. Bu istiqamətdə müəlliflik hüququ qanunvericiliyində süni intellekt vasitəsi ilə yaradılan əqli mülkiyyət obyektlərin statusunun təsbiti olduqca əhəmiyyətlidir.

"Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun 4-cü maddəsinə əsasən "müəllif" — əsərin yaradıcısı olan fiziki şəxsdir. Həmin Qanunun 8-ci maddəsinin 1-ci hissəsinə əsasən əsəri yaradan şəxs onun müəllifi sayılır. Əsərə müəlliflik, digər sübutlar yoxdursa, adı altında açıqlanmış şəxsə məxsusdur [5]. Azərbaycan Respublikasının müəlliflik hüququ haqqında qanunvericiliyində süni intellekt vasitəsi ilə yaradılmış əsərlərə dair hüquqi tənzimetmə mövcud deyil. Çünki Azərbaycan Respublikasında da əksər dünya dövlətlərində olduğu kimi müəllif olaraq yalnız fiziki şəxslər qəbul edilir. Ona görə də süni intellekt vasitəsilə yaradılmış əsər müəlliflik hüququ obyektinə şamil olunan tələblərə cavab verirsə belə onun müəllifi kimi süni intellekt nəzərə alına bilməz. Bu istiqamətdə mövcud inzibati praktikada da müəlliflik hüququnu təsdiq edən sənədlərin verilməsi prosesində süni intellekt vasitəsilə yaradılmış əsərlərə dair xüsusi hüquqi tənzimləməyə rast gəlinmir. Bu özünü sənaye mülkiyyətinin obyektləri olan patent obyektlərinin qeydiyyatı və üzərində olan müstəsna hüquqlara dair məsələləri tənzimləyən hüquqi bazada da göstərir [6]. Bu da əslində mühüm bir problem kimi özünü büruzə verir. Çünki bir çox hallarda maşın öyrənməsi üsulu ilə süni intellekt tərəfindən orijinal və yeni, habelə patent qabiliyyətli obyektlərin yaradılması halına rast gəlinir. Belə olsa da, Azərbaycan Respublikasının patent obyektlərinin qeydiyyata alınmasına dair müraciətləri tənzimləyən normativ bazasında süni intellekt tərəfindən yaradılan sənaye mülkiyyəti obyektlərinin iddia sənədlərində fərqli qayda nəzərdə tutan hansısa normaya rast gəlinmir [1]. Bu onunla əlaqələndirilə bilər ki, bu cür texnoloji yeniliklərin istifadə olunma dərəcəsi Azərbaycanda çox da geniş yayılmamışdır. Bununla yanaşı ictimai münasibətlərdə bunun tənzimlənməsi zərurəti özünü çox büruzə vermir. Lakin süni intellekt vasitəsilə yaradıldığı bəyan edilmiş əsərin müəlliflik hüququ və ya patent obyekti kimi qeydiyyatı ilə əlaqədar müraciətin xüsusi tənzimlənməsi zərurəti var.

Bundan əlavə olaraq müasir dövrdə və rəqəmsal cəmiyyətdə əqli mülkiyyət hüquq münasibətlərini tənzimləyən hüquqi bazada blokçeyn texnologiyalarından istifadə etməklə müəlliflik hüquqlarını təmin və müdafiə edən mexanizmlərin tətbiqinin hüquqi əasasını təsbit edən normaların müəyyən olunması olduqca məqsədəmüvafiq olardı. Əksər ölkələrin əqli mülkiyyət

qanunvericiliyində buna rast gəlinmir. Eyni zamanda "Əqli mülkiyyət hüquqlarının təminatı və piratçılığa qarşı mübarizə haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda əqli mülkiyyət obyektlərinin hüquqi müdafiəsi və təminatına dair bir çox mexanizmlər təsbit olunsa da, blokçeyn (zəncir bloku) texnologiyasının tətbiq edildiyi sistemlərdən istifadəyə rast gəlinmir [2]. Buna görə də qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi zamanı bunun nəzərə alınması əqli mlükiyyət hüquqlarının daha effektiv üsulla tənzimlənməsi, təminatı və müdafiəsinə əsas ola bilər. Həmçinin bu istiqamətdə qanunvericilik həm də onlayn platformalarda müəlliflik huququnun qorunmasına dair daha çevik nəzarət mexanizmlərinin tətbiqinə dair hüquqi əsasları da müəyyən etməlidir.

Rəqəmsal cəmiyyətdə əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunması bütün ölkələr üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə hüquqi problemlərin yaranmasının qarşısını almaq üçün müasir qanunvericilik mexanizmləri hazırlanmalıdır. Bu sahədə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və yerli qanunvericiliyə inteqrasiya edilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Dövlətlərin öz hüquqi sistemində əqli mülkiyyətin rəqəmsal mühitdə qorunmasını gücləndirmək üçün hüquqi bazanın formalaşdırılmasında göstərilənlərin nəzərə alınması ölkənin maraqlarına xidmət etməklə, sosial-iqtisadi inkişafı təmin edir, həm də beynəlxalq səviyyədə dövlətin nüfuzunun artmasına səbəb olur.

Bir sözlə, rəqəmsal cəmiyyətin sürətli inkişafı əqli mülkiyyət hüquq münasibətlərinə ciddi təsir göstərmiş və bu sahədə yeni tənzimləmə mexanizmlərinə olan ehtiyacı artırmışdır. Rəqəmsal texnologiyalar, o cümlədən süni intellekt, blokçeyn və digər innovativ həllər əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunması üçün həm yeni imkanlar, həm də problemlər yaratmışdır. Bu, müəllif hüquqlarının qorunmasından tutmuş, patentlərin rəqəmsal mühitdə tətbiqinə qədər geniş sahəni əhatə edir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi əqli mülkiyyətin qorunması sahəsində müəyyən beynəlxalq standartlara uyğun olsa da, rəqəmsal mühitin gətirdiyi yeni çağırışlar qarşısında bəzi boşluqlar və çatışmazlıqlar müşahidə olunur. Xüsusilə süni intellektin məhsullarının müəllifliyi, rəqəmsal piratçılığın qarşısının alınması və rəqəmsal platformalarda hüquq sahiblərinin maraqlarının qorunması sahələrində qanunvericilikdə dəqiqlik və praktik mexanizmlər tələb olunur.

Azərbaycan Respublikasının əqli mülkiyyət qanunvericiliyi beynəlxalq standartlara tam cavab versə də, rəqəmsal cəmiyyətdə yaranmış bu münasibətlərin tənzimlənməsinə dair hüquq normaların da təsbiti olduqca vacibdir. Əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunması üçün qanunvericilikdə rəqəmsal məhsulların, süni intellektin yaratdığı əsərlərin hüquqi statusunun dəqiq müəyyənləşdirilməsi, müəllif hüquqlarının rəqəmsal mühitdə effektiv qorunmasını təmin edən normativ hüquqi aktların hazırlanması tələb olunur. Beynəlxalq təcrübənin tətbiqi, xüsusən Avropa İttifaqı, Çin Xalq Respublikası və

ABŞ-ın bu sahədəki təcrübələri Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyin effektiv şəkildə inkişaf etdirilməsi üçün faydalı ola bilər. Ümumilikdə, rəqəmsal cəmiyyətdə əqli mülkiyyət hüquqlarının tənzimlənməsi milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması, əqli yaradıcılığın stimullaşdırılması və mədəni irsin qorunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda bu sahədəki islahatlar, qanunvericilik təşəbbüsləri və beynəlxalq əməkdaşlıq, ölkənin hüquqi və iqtisadi inkişafını dəstəkləyəcək əsas amillərdən biri kimi nəzərə alınmalıdır.

Eyni zamanda, yerli qanunvericiliyin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması ilə yanaşı, ictimai maarifləndirmə, rəqəmsal piratçılıqla mübarizə, hüquq sahəsində mütəxəssis hazırlığı və müasir texnologiyaların hüquqi tənzimlənməsi istiqamətində kompleks tədbirlərin görülməsi zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2019-cu il 4 noyabr tarixli 437 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Patentin alınması barədə iddia sənədinə aid Tələblər”
2. Əqli mülkiyyət hüquqlarının təminatı və piratçılığa qarşı mübarizə haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
3. İmanov K, Əqli mülkiyyət innovativ inkişaf kontekstində, - Bakı, - 2020, - 61 s.
4. İmanov K, İnnovasiyalı inkişaf və əqli mülkiyyət hüquqları, - Bakı, - 2022, - 25 s.
5. Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
6. Patent haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
7. Adams R. The Evolution of Intellectual Property Rights in the Digital Age, Journal of Modern Law and Policy, 2023, Vol.3, Issue No.2, - pp 52 – 63.
8. Breitwieser A., Foster N. tellectual Property Rights, Innovation and Technology Transfer: A Survey, - Vienna, - 2012, - 67 p.
9. Chu, A. C., Cozzi, G., & Galli, S. Stage-Dependent Intellectual Property Rights, - 2013, - 35 p.
10. Hassan E., Yaqu O., Diepeveen S. Intellectual Property and Developing Countries A review of the literature, RAND publishing, - 2010, - 70 p.
11. Hong J., Edler J, Massini S. Evolution of the Chinese Intellectual Property Rights System: IPR Law Revisions and Enforcement, Management and Organization Review, Cambridge University Press on behalf of The International Association for Chinese Management Research, - 2022, - 33 p.

ВОПРОСЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ ПРАВООТНОШЕНИЙ В СФЕРЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ В ЦИФРОВОМ ОБЩЕСТВЕ

А.Э.АЛИЕВ

РЕЗЮМЕ

Как известно, широкое применение инноваций и технологий, а также стремительное развитие процессов цифровизации привели к возникновению специфических вопросов в регулировании правоотношений в сфере интеллектуальной собственности

в условиях формирования цифрового общества. Развитие цифрового общества и широкое применение технологий искусственного интеллекта требуют значительных изменений в регулировании правоотношений в сфере интеллектуальной собственности. В статье рассматривается влияние цифровизации на права интеллектуальной собственности, в частности на защиту авторских прав, патентов и товарных знаков. Также обсуждаются такие вопросы, как нарушение авторских прав в цифровой среде, распространение пиратской продукции и правовой статус произведений, созданных с использованием искусственного интеллекта. Оценивается достаточность существующих национальных и международных правовых рамок для решения этих проблем. Кроме того, анализируется взаимосвязь между регулированием и строгостью механизмов защиты интеллектуальной собственности и их влиянием на экономическое развитие. В статье предложены рекомендации по более эффективной защите прав интеллектуальной собственности и разработке механизмов регулирования, адаптированных к инновациям цифровой эпохи. Особое внимание уделяется важности международного сотрудничества и правовых подходов, соответствующих современным технологиям.

Ключевые слова: Цифровизация, права интеллектуальной собственности, искусственный интеллект, цифровое общество, влияние интеллектуальной собственности на экономическое развитие, правовое регулирование, инновации, информационные технологии, инновационная экономика

ISSUES RELATED TO THE REGULATİON OF INTELLECTUAL PROPERTY LEGAL RELATİONS İN THE DİGİTAL SOCİETY

A.E.ALİYEV

SUMMARY

As is well-known, the widespread application of innovations and technologies, along with the rapid growth dynamics of the digitalization process, has led to specific issues in the regulation of intellectual property (IP) legal relations in the evolving environment of the digital society. The development of the digital society and the extensive application of artificial intelligence technologies require substantial changes in the regulation of IP legal relations. The article examines the impact of digitalization on IP rights, particularly concerning the protection of copyrights, patents, and trademarks. It also addresses issues such as copyright infringement in the digital environment, the proliferation of pirated products, and the legal status of works created by artificial intelligence. Furthermore, the adequacy of existing national and international legal frameworks to address these challenges is evaluated. The article also analyzes the interplay between the regulation and strictness of IP protection mechanisms and their impact on economic development. Proposals for more effective protection of IP rights and the development of regulatory mechanisms adapted to the innovations of the digital age are put forward. The importance of international cooperation and legal approaches aligned with modern technologies is particularly emphasized.

Keywords: Digitalization, intellectual property rights, artificial intelligence, digital society, impact of intellectual property on economic development, legal regulation, innovation, information technologies, innovation-based economy

UOT 34.347

ƏMƏK HÜQUQUNUN MAHİYYƏTİ

Ü.A.ƏKBƏRLİ
Bakı Dövlət Universiteti
ulkar.akbarli@gmail.com

Məqalədə vətəndaşların sosial-iqtisadi hüquqlarından biri kimi əmək hüququnun mahiyyəti araşdırılaraq qeyd olunur ki, bu hüquq insanın dəyişməz təbiətindən irəli gəlir və yaşamaq hüququ ilə bağlıdır. İnsanın ayrılmaz, təbii hüququ kimi əmək hüququnun əsasını həyat və özünümüdafiə təşkil edir.

Əvvəllər ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatı prosesi başlanana qədər əmək hüququna əmək müqaviləsi bağlanana qədər təminat verilirdisə, indi ona artıq əmək müqaviləsi bağlandıqdan sonra işçinin ona işəgötürənlə şərtləşdirilmiş işin təqdim edilməsi hüququ şəklində təminat verilir. Konstitusion əmək hüququ vətəndaşların bütün əmək hüquqlarının hüquqi bazasını təşkil edir. Əmək sahəsinə aid konstitusion hüquqların əksəriyyəti subyektiv xarakterlidir. Aparılmış tədqiqat nəticəsində belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, əmək hüququ- bu, hər hansı təminatsız səlahiyyət deyil, hüquq münasibətləri çərçivəsində mövcud olan hüquqdur. Ancaq hüquq münasibətləri kateqoriyası vasitəsilə bu konstitusion hüququn hüquqi təbiətini və sosial əhəmiyyətini açmaq olar. Beləliklə, əmək hüququnu vətəndaşların dövlət tərəfindən təmin edilmiş və təminat verilən, qanunvericilikdə təsbit edilmiş imkan kimi müəyyənləşdirmək olar.

Açar sözlər: əmək, hüquq, əmək hüququ, əmək azadlığı

Əmək hüququnun müxtəlif alimlər tərəfindən tədqiq edilməsinə baxmayaraq [34; 38; 35; 37; 22] hazırda ölkəmizdə siyasi və iqtisadi situasiyasının əsaslı dəyişməsi sayəsində bu problem daha da aktuallaşır. Əmək hüququnun tədqiqinin aktuallığı müasir şəraitdə məzmununu əmək hüququna ənənəvi yanaşma üçün prinsipal olaraq yeni müddəalar təşkil edən Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyasının, habelə Azərbaycan Respublikasının yeni Əmək Məcəlləsinin (bundan sonra qısaca olaraq AR ƏM) qəbulu ilə şərtlənmişdir.

Bütün bunlar əmək hüququ və onun realizəsinin səmərəli sisteminin yaradılması nəzəriyyəsinin kök salmış müddəalarının yenidən nəzərdən keçirilməsinin zəruriliyi ilə şərtlənir.

Sosialist nəzəriyyəsində əmək hüququ konsepsiyası əməyin insanın

daxili tələbatı olmasının tanınmasına əsaslanırdı. Bu əməyin ümumiliyi prinsipinin elan olunmasına və nəticə etibarı ilə əmək hüququnun realizəsində məcburiyyətə gətirib çıxartdı. Hesab edirik ki, əmək hüququ insanın əzələ və ya əqli səylərinin məcmusu kimi əməyə olan tələbatına əsaslanmır, hər şeydən əvvəl, yaşamaq hüququ və insanın özünü reallaşdırma hüququ ilə bağlıdır. Yaşamaq hüququndan törəmə olan və özünü reallaşdırma hüququ ilə qarşılıqlı surətdə bağlı olan əmək hüququnun əhəmiyyətini heç bir halda aşağı salmaq olmaz. Başqa sözlə, əmək hüququ insanın ayrılmaz hüququdur və onun mənbəyi qismində həyatın təmin edilməsi və özünü ifadə tələbatı çıxış edir.

Yaşamaq üçün insana qida, geyim, başının üzərində tavan və s. lazımdır. Bütün bu həyati rifahlar insan fərdlərinin onlara əməklə məşğul olmaq və öz həyatlarını təşkil etməyi təmin edə bilən dövləti təşkilinin olmadığı dövrdən etibarən əməyin sayəsində əldə olunur. Beləliklə, əmək hüququ insanın dəyişməz təbiətindən irəli gəlir və yaşamaq hüququ ilə bağlıdır. Məşhur sosial-utopist Şarl Furye hələ XIX əsrin başlanğıcında əmək hüququndan insanın elə bir ilkin hüququ kimi söz açırdı ki, həmin hüquq olmadan bütün qalan hüquqlar mənasını itirmiş olardı: «Biz yüzillikləri insan hüquqları haqqında gülməli mübahisələrdə keçirərək, ən mühüm olanın - mövcud olmadıqda digər hüquqların heç bir dəyərə malik olmadığı əmək hüququnun dərkinin qayğısına qalmamışıq» [29, s.98]. Ş.Furyedən xeyli əvvəl görkəmli alman filosofu Fixte əmək hüququnu əsaslandırmış, onu əbədi olan, insana təbiət tərəfindən verilmiş hüquq kimi nəzərdən keçirmişdir [29, s.88].

İnsan dərrakəli varlıqdır, onun üçün minimum qida, geyim, sadəcə olaraq başı üzərində tavan kifayət deyil. Onun təbiətində nəinki yaşamaq instinkti, həmçinin həyat tərzinin yüksəlişi mənasında və bir şəxsiyyət kimi təkmilləşməyə daim cəhd vardır.

Beləliklə, demək olar ki, əmək hüququ onun həyata keçirilməsi hüququ ilə bağlıdır. Bu planda az tanınan kiçik burjuaziya utopisti Karl Marlo təxəllüslü K.Q.Vinkelblexin əmək hüququ ilə bağlı fikri çox maraqlıdır. "İnsanın nəinki sadəcə olaraq əmək hüququ, eləcə də ən məhsuldar əmək hüququ vardır, yəni onun nəinki öz fiziki tələbatına, eləcə də bunların daha tam təmin edilməsinə nail olmaq hüququ vardır". O, daha sonra fikrini davam etdirərək yazır: "Daha tam inkişaf etmiş şəxsiyyətin mümkünlüyü" haqqında danışmağa dəymir. Belə ki, insan nəinki əmək hüququ, eləcə də ən nəticəvi əmək hüququ tələb edir, yəni elə bir əmək ki, onun ödənilməsi sənayenin tərəqqisi ilə birlikdə artır və daimi olaraq yüksəkdir" [29, s.104-105].

Yuxarıda göstərilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, K.Marlo əmək hüququnu şəxsiyyətin daha tam inkişafı ilə əlaqələndirir. Nəticədə bu müddəa marksizm-leninizm baniləri və onların ardıcılları tərəfindən inkişaf

etdirilmişdir. Onlar hesab edirdilər ki, ancaq əməyin istismardan azad olunduğu sosializm şəraitində əmək şəxsiyyətin özünü realizəsinə kömək edir [30, s.305].

Təəssüf ki, bu nəzəriyyə həyatda öz təsdiqini tapmadı. Qeyd etməliyik ki, sosializimdə də insanın az da olsa istismarı mövcud idi və burada əmək, ancaq yaşamaq üçün ödənilirdi. O, realizəsi üçün dövlət məcburiyyətindən istifadə olunan hüquqa çevrildi. Bizim fikrimizcə, bu ona görə baş verdi ki, əməyin həyata keçirilməsi üzrə nəzəriyyədə olduğu kimi siyasətçilərin fəaliyyətinin əsasını insanların həqiqi tələbatları deyil, əməkçi xalqın maraqları, işıqlı gələcəyin qurulması üzrə vəzifələr, yaxud da yuxarı idarəedici orqanın maraqları kimi mücərrəd kateqoriyalar təşkil edirdi.

Bu gün doqmalardan yaxa qurtarmaq üçün əsas insan hüquqlarından biri olan əmək hüququnun yenidən dərk edilməsinin vaxtı gəlmişdir. İnsanın ayrılmaz, təbii hüququ kimi əmək hüququnun əsasını həyat və özünüifadə təşkil edir. Lakin əmək hüququnun "təbiiliyi" və ayrılmazlığı üzərində dayanmaq həyata keçirilməyən bəyannamələrlə bərabərdir. Müasir cəmiyyətdə bu hüququn real həyata keçirilməsi üçün dövlətin qanunların qəbulunda ifadə olunan və onun realizəsini təmin edən gücü zəruridir.

1936-cı ildə SSRİ Konstitusiyasının qəbul edilməsi ilə əmək hüququ ilk dəfə olaraq vətəndaşın konstitusiya hüququ səviyyəsinə qaldırıldı. Onda əmək hər bir əmək qabiliyyətli vətəndaşın vəzifəsi və şərəf işi elan olunur və sosializmin «hər kəsdən qabiliyyətinə görə, hər kəsə əməyinə görə» prinsipi bəyan olunurdu (maddə 12). Konstitusiyanın 118-ci maddəsi SSRİ vətəndaşlarına əmək hüququ, yəni onların əməyi onun kəmiyyətinə və keyfiyyətinə müvafiq surətdə ödənilməklə təminatlı iş almaq hüququ verirdi.

Daha sonra həmin maddədə əmək hüququnun həyata keçirilməsinin «əmək hüququnun istinad etdiyi və istinad edə biləcəyi əsas olan» iqtisadi (maddi) təminatları sadalanırdı. Beləlilklə, əmək hüququ xalq təsərrüfatının sosialist təşkili, sovet cəmiyyətinin məhsuldar qüvvələrinin durmadan artması, təsərrüfat böhranı imkanının aradan qaldırılması və işsizliyin ləğvi ilə təmin olunurdu.

Əmək hüququ Azərbaycan SSR-in 10 dekabr 1971-ci il Əmək Qanunları Məcəlləsində (bundan sonra qısaca olaraq Azərb.SSR ƏQM) və Azərbaycan SSR-in 1978-ci il Konstitusiyasında (Əsas Qanunu) daha da inkişaf etdirildi. Azərb. SSR ƏQM-ə əmək hüququnu təsbit edən 2-ci maddə daxil edilmişdi. Əvvəlki Konstitusiya ilə müqayisədə əmək hüququnun məzmunu Azərbaycan SSR-in 1978-ci il Konstitusiyasında xeyli genişləndirilmişdi. Belə ki, həmin Konstitusiyanın 38-ci maddəsində deyilirdi ki, Azərbaycan SSR vətəndaşları əmək hüququna, yəni əməyin kəmiyyətinə və keyfiyyətinə uyğun olaraq və dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş minimum məbləğdən aşağı olmamaqla haqqı ödənilən təminatlı iş almaq hüququna, o

cümlədən həvəsinə, qabiliyyətinə, peşə hazırlığına, təhsilinə münasib olaraq və ictimai tələbat nəzərə alınmaqla, peşə, məşğuliyyət növü və iş seçmək hüququna malikdirlər.

Bu hüquq sosialist təsərrüfat sistemi, məhsuldar qüvvələrin durmadan artması, pulsuz peşə təlimi, əmək ixtisasının artırılması və yeni ixtisasların öyrədilməsi, peşə seçməkdə istiqamətləndirmə və işə düzəltmə sistemlərinin inkişaf etdirilməsi ilə təmin olunur [4, s.15].

Analoji norma SSRİ-nin 1977-ci il Konstitusiyasının (Əsas Qanunu) 40-cı maddəsində də təsbit olunmuşdur [11, s.17].

Azərbaycan SSR-nin 1978-ci il Konstitusiyasının 58-ci maddəsi müəyyən edirdi ki, ictimai faydalı fəaliyyət sahəsində vicdanla işləmək, əmək intizamına əmək etmək Azərbaycan SSR-in əmək qabiliyyətli hər bir vətəndaşının borcu və şərəf işidir. İctimai faydalı əməkdən boyun qaçırmaq sosializm cəmiyyəti prinsipləri ilə bir yerə sığmır [4, s.21]. Qeyd olunmalıdır ki, verilən təriflərdə vurğu məhz işləmək vəzifəsinin mənəvi xarakterinin üzərinə salınırdı. Bu, o səbəbdən baş vermişdi ki, SSRİ hələ 1956-cı il iyunun 4-də BƏT-nin «Məcburi və yaxud icbari əmək haqqında» 29 nömrəli Konvensiyasını (1930), 1976-cı ildə isə 1966-cı il dekabrın 16-da qəbul edilmiş İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktı təsdiqləmişdi.

Azərbaycan SSR-nin 1978-ci il Konstitusiyasında əmək hüququnun müəyyən edilməsi ölkə hüquqşünaslığında əmək hüququ nəzəriyyəsinin sonrakı inkişafına təsir etdi. Əməyin belə geniş xarakteristikası sosializimdə əmək azadlığı prinsipini əks etdirirdi. Lakin seçim imkanlarının sadalanması (peşə, məşğuliyyət növü və iş seçmək hüququ) o qədər də uğurlu deyildi. Belə ki, burada əmək funksiyasının müəyyənliyinin müxtəlif səviyyələri müxtəlif mənalı terminlərdə istifadə olunurdu. Konstitusiyanın bu maddəsi insan hüquqları üzrə beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə əmək hüququnun şərhinə yaxın idi. Belə ki, İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyənnamənin 23-cü maddəsində göstərilirdi ki, hər bir şəxsin əmək, sərbəst iş yeri seçmək, ədalətli və münasib əmək şəraiti və işsizlikdən müdafiə hüququ var [8, s.6]. BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən 16 dekabr 1966-cı ildə qəbul olunmuş və 18 sentyabr 1973-cü ildə qüvvəyə minmiş İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 6-cı maddəsinin birinci hissəsində deyilir ki, bu Paktda iştirak edən dövlətlər hər kəsin azad seçdiyi və ya könüllü razılaşdığı işlə həyatını təmin etmək hüququnu əhatə edən əmək hüququnu tanıyırlar və bu hüququn təmin olunması üçün müvafiq addımlar atacaqlar [7, s.5].

18 oktyabr 1961-ci ildə qəbul olunmuş və 1965-ci ildə qüvvəyə minmiş Avropa Sosial Xartiyasında qeyd edilir ki, hər bir insan sərbəst şəkildə seçdiyi ixtisas üzrə öz zəhməti ilə yaşayış üçün qazanc əldə etmək imkanına malik

olmalıdır [2, s.3].

Avropa Sosial Xartiyasının 2-ci hissəsinin birinci maddəsi əmək hüququna həsr olunmuşdur. Onda dövlətlərin əmək hüququnun səmərəli həyata keçirilməsini təmin etmək üzrə öhdəlikləri ifadə olunur:

1) tam məşğulluğun əldə olunması məqsədilə mümkün qədər yüksək və sabit məşğulluq səviyyəsinə nail olunmasını və onun saxlanılmasını öz əsas məqsəd və öhdəliklərindən biri kimi qəbul etmək;

2) işçinin sərbəst seçdiyi iş vasitəsilə öz yaşayışı üçün qazanc əldə etmək hüququnu səmərəli qorumaq:

3) bütün işçilər üçün pulsuz məşğulluq xidmətlərini yaratmaq və ya saxlamaq;

4) müvafiq peşə yönümünü, hazırlığı və bərpasını təmin etmək və ya inkişaf etdirmək [2, s.3].

Azərbaycan SSR-nin 1978-ci il Konstitusiyasının 38-ci maddəsindən fərqli olaraq Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il tarixli Konstitusiyasının 35-ci maddəsində əmək hüququ kifayət qədər dəqiq təsbit olunmuşdur. Burada söhbət təminatlı iş almaqdan deyil, öz əmək qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçmək hüququndan gedir. Bundan başqa, seçim azadlığı ictimai tələbatların nəzərə alınmasının zəruriliyi ilə məhdudlaşmır. Beləliklə, aydındır ki, AR Konstitusiyasında əmək hüququnun şərhi Azərbaycan SSR-nin 1978-ci il Konstitusiyasının 38-ci maddəsində göstərilən müddəadan fərqli olaraq əməyin azadlığı prinsipinə daha çox uyğundur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ilk nəzərdə əmək hüququnun realizəsinin təminatının səviyyəsi aşağı düşmüşdü. Belə ki, dövlət hər bir vətəndaşa işin verilməsi ilə bağlı təminat vermir. Bunun əsasında vətəndaşların vəziyyətinin pisləşməsi nəticəsinə gəlmək olar. Lakin bizə belə gəlir ki, burada birmənalı nəticəyə gəlmək olmaz. Həqiqətən də vətəndaşların vəziyyətində stabillik o qədər də möhkəm deyildi. Belə ki, işsizlik onunla birgə isə is yerini itirmək təhlükəsi meydana gəlmişdi. Lakin stabiliyin yerini o qədər də ziddiyyətsiz olmayan azadlıq tutdu.

Ancaq əməyin tam azadlığı şəraitində azad əmək hüquq münasibətləri haqqında söhbət gedə bilər. Bu zaman iş yerinin saxlanması təminatı yüksək ixtisaslığa şərait yaradacaq, işin itirildiyi halda isə dövlət köməyi olacaq. Bu planda işsizlikdən müdafiə olunmaq hüququnun təsbiti əmək hüququnun anlayışına daha çox şüar yanaşmasından üstündür.

AR-in 1995-ci il Konstitusiyası əmək hüququnun SSRİ-də hökmran olmuş konsepsiyasından imtina edərək onun tərifini İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın vurğunun əməyin azad və könüllü xarakterinin üzərinə salındığı 6-cı maddəsinə əsaslanmağa başlamışdır. Yeni ifadə özünün əməyə olan qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçmək hüququnu, hər kəsin təhlükəsiz və

sağlam şəraitdə işləmək, heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadan öz işinə görə dövlətin müəyyənləşdirdiyi minimum əmək haqqı miqdarından az olmayan haqq almaq hüququnu, eləcə də işsizlikdən müdafiə hüququnu ehtiva edir. AR Konstitusiyasının 35-ci maddəsi əmək azadlığını, həmçinin məcburi əməyin qadağan edilməsi prinsipini təsbit etmişdir.

V.S.İvanenko göstərir ki, əmək azaddır, buna görə də dövlət onun təmin edilməsi üzrə öhdəliklərdən azaddır [24, s.18].

M.V.Baqlay hesab edir ki, əmək hüququ kiminsə bütün tələb edənlərə iş vermək vəzifəsini bildirmir. Bazar iqtisadiyyatında dövlət xüsusi sahibkara belə vəzifə tapşırmaq və ya bu öhdəliyi öz üzərinə götürmək iqtidarında deyil. Çünki o, artıq bütün müəssisələri idarə etmir [15, s.230].

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici dövlətlərin konstitusiyalarında nəzərdən keçirilən məsələyə dair fərqli yanaşmalar mövcuddur.

Bir sıra dövlətlər əmək hüququnun və işləmək vəzifəsinin vahidliyini birbaşa təsbit edirlər. Belə ki, 1976-cı il 2 aprel tarixli Portuqaliya Konstitusiyası 58-ci maddədə hər kəsin əmək hüququnu bəyan edir və müəyyən edir ki, işləmək vəzifəsi əmək hüququndan ayrılmazdır. Yalnız əmək qabiliyyətini qismən, yaxud tamamilə itirmiş şəxslər bu qaydadan istisna təşkil edirlər. Bundan başqa, əmək hüququnun realizəsinin dövlət təminatları təsbit olunur:

1) tam məşğulluq siyasətinin yeridilməsi;

2) hər hansı vəzifənin, işin və peşənin verilməsi üçün cinsi əsas götürən qadağan və məhdudiyyətlər olmadan peşə, yaxud əmək fəaliyyəti növü seçimində imkan bərabərliyi;

3) zəhmətkeşlərin mədəni, texniki və peşə hazırlığı.

Fransa Respublikasının 1946-cı il Konstitusiyasının preambulasında göstərilir ki, hər kəs işləməyə borcludur və məşğuliyyət almaq hüququna malikdir. 1978-ci il dekabrın 29-da qüvvəyə minmiş İspaniya Konstitusiyasının 35-ci maddəsinə görə, bütün ispanlar işləməyə borcludur və əmək hüququna malikdir.

Bununla əlaqədar əmək hüququnun və işləmək vəzifəsinin vahidliyi konsepsiyasını sosialist konsepsiyası adlandıran Y.R.Tixonova ilə razılaşmaq olmaz [41, s.3]. Aydındır ki, bəzi «kapitalist» ölkələri də bu konsepsiyanı əsas götürür.

Ayrı-ayrı ölkələr, sadəcə, əmək hüququna təminat verirlər (Lüksemburq Konstitusiyasının 11-ci maddəsi, Finlandiyanın idarəetmə formasının 6-cı paraqrafı, Danimarka Konstitusiyasının 75-ci bəndi, Yunanıstan Konstitusiyasının 22-ci maddəsi və s.).

Digər dövlətlər konstitusiyalarda əməyin azadlığı və əməyə məcburetmənin qadağan edilməsi prinsipinin təsbiti ilə kifayətlənirlər (Belçika Konstitusiyasının 23-cü maddəsinin 1-ci bəndi, Avstriyanın Əsas Qanununun 18-ci maddəsi, AFR-in Əsas Qanununun 12-ci maddəsi).

Əməyin azadlığı, birincisi, hər kəsin azad surətdə seçdiyi, yaxud azad surətdə razılaşdığı əmək hüququnu, ikincisi, özünün əmək qabiliyyəti barəsində sərəncam vermək, peşə və fəaliyyət növü seçmək hüququnu ehtiva edir. Əvvəlcə insan işləyib-işləməyəcəyini seçir, sonra əgər işləməyə hazırdırsa, ona iş təqdim olunur, yaxud işə düzəlmədə yardım göstərilir. Bu, belə bir nəticəyə gəlməyə tam əsas verir ki, bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar əmək hüququnun ifadəsi keyfiyyət dəyişikliklərinə uğramışdır.

İndi əmək hüququnu yalnız bərabər əmək hüququ, azad əmək hüququ kimi izah etmək olar. Hal-hazırda əmək hüququ ümumilik xassəsini itirmişdir, çünki indən belə dövlət tərəfindən ona təminat verilmir. İndi hər bir əmək qabiliyyətli vətəndaşın əmək hüququna dövlətin ona işi real surətdə təqdim etmək vəzifəsi uyğun gəlmir. “Məşğulluq haqqında» Azərbaycan Respublikasının 29 iyun 2018-ci il tarixli Qanununun 10-cu maddəsində bəyan olunur ki, dövlət hər bir şəxs məşğulluq növünün, o cümlədən müxtəlif rejimli işin sərbəst seçilməsinə təminat verir [10, s.7]. Belə ifadə böyük şübhələr doğurur. Çünki AR Konstitusiyası vətəndaşların belə hüququnu nəzərdə tutmur. Hər bir vətəndaş işsizlikdən müdafiə hüququna malikdir ki, bu da dövlətin ona məhz özünün iddia etdiyi işi təqdim etmək vəzifəsini ifadə etmir.

Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, əgər ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatının formalaşması prosesi başlanana qədər əmək hüququna əmək müqaviləsi bağlanana qədər təminat verilirdisə, indi ona artıq əmək müqaviləsi bağlandıqdan sonra işçinin ona işəgötürənlə şərtləşdirilmiş işin təqdim edilməsi hüququ şəklində təminat verilir.

Əgər müəyyən subyektiv hüquqa müvafiq hüquqi vəzifə uyğun gəlmirsə, belə hüquq azadlığa transformasiya olunur. Sxematik cəhətdən belə mülahizələri aşağıdakı kimi təsvir etmək olar: əmək hüququ-əmək azadlığı.

Eyni zamanda, biz əmək azadlığının və əmək hüququnun qarşılıqlı əlaqəsini layiqincə qiymətləndirməyə bilmərik. «Bazar iqtisadiyyatına keçildiyi müasir şəraitdə əmək azadlığı və əmək hüququ bir-birini qarşılıqlı surətdə tamamlayan və əmək qabiliyyətli vətəndaşların həyat və fəaliyyətinin hüquqi əsaslarını müəyyən edən obyektiv zəruri kateqoriyalar kimi nəzərdən keçirilməlidir» [44, s.28].

Biz V.V.Fedinin belə bir fikri ilə razılaşırıq ki, bazar iqtisadıyyatının formalaşması və inkişafı zamanı əmək hüququ vətəndaş cəmiyyəti şəraitində hüquqi dövlət ideyasına uyğundur: həm hüquqi dövlət, həm də real əmək hüququ cəmiyyətin can atmalı olduğu ali məqsədlər, etalonlardır. Öz realizəsinə məcburetməni nəzərdə tutmayan həqiqi əmək hüququ yalnız hüquqi dövlətin mövcud olduğu yerdə mümkündür [45, s.150-151].

Hələ keçən əsrin 80-ci illərinin əmək hüquq ədəbiyyatında göstərilirdi ki, «insanın əmək hüququ – bu, insanın əməyə olan tələbatını əks etdirən, həm

insanın cəmiyyətə, dövlətə tələbləri, ideyalar formasında, həm də bu tələbatların təmin edilməsi üzrə qanunvericiliklə təsbit edilmiş imkanlar formasında mövcud olan kateqoriyadır» [23, s.19].

Vətəndaşların real həyatda istifadə etdikləri hüquqların və azadlıqların məcmusu onların hüquqi vəziyyətini (statusunu) müəyyən edirlər. Dövlətdə şəxsiyyətin hüquqi vəziyyətini xarakterizə edən, vətəndaşların cəmiyyətdə köklü mənafelərini ifadə edən və bunun da nəticəsində konstitusiyada təsbit edilən hüquqlar, azadlıqlar və vəzifələr hüquq ədəbiyyatında əsas hüquqlar, azadlıqlar və vəzifələr adı ilə adlandırılır ki, bu da ümumən qəbul olunmuşdur [20, s.12]. Bu mülahizənin ötən əsrin 70-ci illərinə aid olmasına baxmayaraq, o, indi də öz aktuallığını saxlamaqdadır.

Konstitusion hüquqlar, azadlıqlar və vəzifələr ilk növbədə öz məzmununa görə əsas hüquqlar, azadlıqlar və vəzifələr hesab olunurlar, çünki onlar ən mühüm prinsipial münasibətləri tənzimləyir, cəmiyyətlə onun üzvləri arasında qarşılıqlı əlaqələri nizamlayır, dövlətlə onun vətəndaşları arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsində başlıca rol oynamaqla yanaşı, insanın cəmiyyətdə hüquqi vəziyyətinin əsas olduğunu təsdiqləyir. Digər konstitusion hüquqlara analoji surətdə əmək hüququ aşağıdakı keyfiyyətdə çıxış edir:

1) sosial mənşəyindən, irqindən və ya etnik mənsubiyyətindən, cinsindən, təhsilindən, əmlak vəziyyətindən və digər hallardan asılı olmayaraq, bütün vətəndaşlar ümumi əmək hüququna malikdir;

2) dövlət bütün vətəndaşlara öz hüquqlarını həyata keçirmələri üçün bərabər hüquqi imkanlar verilməsinə təminat verir;

3) hüquqların realizəsinə dövlət tərəfindən təminat verilir.

Konstitusion əmək hüququ əsas hüquqların digər xassələri ilə də səciyyələndirilir. Konstitusion əmək hüququ vətəndaşların bütün əmək hüquqlarının hüquqi bazasını təşkil edir. Həmin normaların böyük əksəriyyəti cari qanunvericilik aktlarında təsbit edilmişdir. Lakin cari qanunvericilik aktları ilə müqayisədə konstitusion əmək hüququ ən yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir. Deməli, vətəndaşların cari qanunvericilik aktlarında təsbit edilmiş bütün əmək hüquqları onların konstitusion əmək hüququna zidd ola bilməz.

Tarixi planda, eləcə də hazırda hüquq elmində konstitusion əmək hüququnun hüquqi təbiəti haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Əmək hüququ haqqında hüquq qabiliyyətinin elementi və subyektiv hüquq barəsində olduğu kimi danışılır. Bu iki əsas nöqteyi-nəzər öz məzmununa və əsaslandırılmasına görə eynilik təşkil etmirlər. Birinci halda müəlliflər əsas hüququ ümumi hüquq qabiliyyətinin [12, s.177-178; 18, s.13; 43, s.56], mülki hüquq qabiliyyətinin [27, s.89] və yaxud əmək hüquq subyektliyinin [33, s.43] elementlərinə aid edirlər.

Əmək hüququnu subyektiv hüququn keyfiyyəti olduğunu hesab edən müəlliflər təsdiq edirlər ki, vətəndaşların əmək hüququ hüquq münasibəti

xaricində mövcuddur [21, s.14]. Digər müəlliflərin isə fikrincə, əmək hüququ mütləq xarakterli münasibətlərində [28, s.63], yaxud da xüsusi, daha ümumi hüquq münasibətlərində mövcuddur [14, s.114]. Bəzi müəlliflər belə hesab edirlər ki, əmək hüququ yalnız dövlət hüququ xətti ilə və hüquq qabiliyyəti elementi üzrə – əmək və kolxoz hüququ xətti ilə subyektiv hüquqdur [16, s.111].

Onu da qeyd etmək istərdik ki, «subyektiv hüquq», «obyektiv hüquq» kimi hüquqi kateqoriyalar hüquq nəzəriyyəsində kifayət qədər ətraflı işlənmişdir. Subyektiv hüququn məzmununun işlənib hazırlanmasında təqdirəlayiq xidmət mülki hüquq sahəsində görkəmli alim S.N.Bratusa məxsusdur. Sovet hüquq ədəbiyyatında məhz S.N.Bratus ilk dəfə subyektiv hüququ səlahiyyətli (müvəkkil edilmiş) şəxsin özünün mümkün və ya icazə verilən davranış ölçüsü kimi müəyyən etmişdir [18, s.7]. M.F.Məlikova göstərir ki, subyektiv hüquq şəxsin mümkün ola bilən davranışının dövlət tərəfindən müəyyən edilən və təmin olunan ölçüsü olub, müəyyən hərəkətləri etməkdən və digər şəxsdən müəyyən hərəkətləri yerinə yetirməyi, yaxud onları etməkdən çəkinməni tələb etməkdən ibarətdir [9].

V.T.Vitruk «Şəxsiyyətin hüquqi vəziyyətinin ümumi nəzəriyyəsi» adlı monoqrafik tədqiqatında subyektiv hüquqa belə tərif verir: «Subyektiv hüquq şəxsiyyətin öz tələbatlarını və mənafelərini təmin etmək üçün maddi, mənəvi və şəxsi nemət və sərvətlərdən istifadə məqsədilə obyektiv hüquq normaları (konstitusiya, qanunlar) ilə müəyən olunmuş sosial baxımdan şərtlənən və təminatlı mümkün davranış ölçüsüdür» [19, s.233].

Subyektiv hüququn tərifi digər müəlliflər, məsələn, N.Q.Aleksandrov, S.S.Alekseyev və N.İ.Matuzov tərəfindən daha da təkmilləşdirilmişdir. M.S.Stroqoviçin daha uğurlu tərif verdiyini nəzərə alaraq, bu tədqiqat işində həmin məsələ üzərində ətraflı dayanmağa lüzum görmürük.

M.S.Stroqoviçə görə, «şəxsin subyektiv hüququ hüquq normasında ifadə olunan və təsbit edilmiş aşağıdakı imkanların təzahürü deməkdir:

a) müəyyən sosial nemətdən istifadə etmək imkanı;

b) müəyyən hərəkətləri etmək və digər şəxslərdən müvafiq hərəkətlərin edilməsini tələb etmək səlahiyyəti;

c) hüquq norması ilə müəyyən edilmiş hədlərdə davranış və hərəkətlər etmək azadlığı [39, s.205].

Yuxarıdakı mülahizələrə və hüquq elmində birmənalı həll edilməyən digər fikirlərə uyğun olaraq məhz subyektiv hüquqlar vətəndaşa onun üçün qanunla təsbit edildikləri üçün məxsusdurlar. Belə məxsusluq hüquq münasibətlərindən asılı deyil. Vətəndaşlar belə hüquqlara malikdirlər, yaxud onların sahibidirlər, hüquq münasibətləri isə bu və ya digər hüquqi faktın mövcud olması nəticəsində yaranır və bu münasibətlər vətəndaşların öz hüquqlarını həyata keçirmələrinin realizə formasıdır. Belə realizə formaları vətəndaşlara

hüquq münasibətlərindən asılı olmayaraq məxsus olur. Fikrimizcə, alimlərin mülahizəsinə uyğun olaraq subyektiv hüququn, ancaq hüquq münasibətlərinin elementi olması [46, s.16] tam mənada düzgün hesab oluna bilməz. Belə təsəvvür subyektiv hüquqlarda və mülki hüquqda bir çox hallarda, məsələn, nisbi hüquqlarda düzgün hesab oluna bilər.

Subyektiv hüquqlar hüquq qabiliyyətinin tərkib hissəsi deyil və o, ancaq hüquq münasibətlərinin elementi hesab oluna bilməz. Subyektiv hüquqlar hüquq münasibətindən kənarda mövcud olan, lakin hüquq münasibətində realizə olunan, həyata keçirilən hüquqlar, real hüquqlar kimi mövcud ola bilərlər.

Şəxsiyyətin subyektiv əmək hüququ öz təbiətinə görə element qismində ayrıca hüquq münasibəti çərçivəsinə sığmır. Bu hüququn məzmununun açıqlanması üçün «hüquq qabiliyyəti», «vətəndaşın hüquqi statusu» kimi anlayışlar üzərində dayanmaq zəruridir.

Hüquq qabiliyyəti ilə bağlı elmi ədəbiyyatda müxtəlif fikirlər mövcuddur. Onlardan bəzilərini qısaca da olsa nəzərdən keçirək. Belə ki, N.İ.Matuzovun fikrincə, hüquq qabiliyyəti «hüquq deyil, qabiliyyətdir, xassədir, həmişə hər hansı hüquqdan fərqlənir» [31, s.21].

Bir sıra digər alimlər fərqli mövqe tuturlar, belə ki, S.S.Alekseyev özünün məşhur «Hüquq nəzəriyyəsinin problemləri» əsərində yazırdı ki, hüquq qabiliyyəti hüququ ifadə edən hüquqi imkandır [13, s.586].

R.A.Göyüşovun fikrincə, hüquq qabiliyyəti hələ subyektiv hüquq demək deyildir, məhz subyektiv hüquq əldə etmənin qanunla tanınmış imkanıdır [6, s.92].

Ə.B.Hacıbəyli qeyd edir ki, hüquq qabiliyyəti – qanunla nəzərdə tutulan və yol verilən hüquq və vəzifələrin subyekti olmaq qabiliyyətidir. Hüquq qabiliyyəti konkret hüquq və vəzifələr əldə etməyin və onları gerçəkləşdirməyin zəruri ümumi ilkin şərtidir. Yaşdan, sağlamlıq durumundan, sair hallardan asılı olmayaraq vətəndaşlar bütün həyatları boyu hüquq qabiliyyətinə sahib olurlar. Bu, o deməkdir ki, hüquq qabiliyyəti insanın ayrılmaz hüququdur [3, s.16].

Bəzi müəlliflər bu anlayışda hüquq sözunu əsas götürərək hüquq qabiliyyətini xüsusi subyektiv hüquq hesab edərək onu «hüquqa olan hüquq» kimi xarakterizə edirlər (O.S.İoffe). Digər müəlliflər isə qabiliyyət sözunu əsas götürərək hüquq qabiliyyətini hüququn subyekti ola bilmək qabiliyyəti kimi xarakterizə edirlər. Məsələn, S.S.Allahverdiyev Mülki hüquq dərsliyində hüquq qabiliyyətini hüquq və vəzifələrə malik olmaq qabiliyyəti kimi göstərərək ona vətəndaşların hüquq münasibətlərinin iştirakçısı olmasına hüquqi imkan kimi qiymət verir [1].

B.K.Beqiçev hüquq qabiliyyətinə hər kəs üçün bərabər hüquqlara malik olmaq qabiliyyəti kimi anlayış vermişdir [16, s.39].

Göründüyü kimi, həmin müəllif hüquq qabiliyyətini ilk növbədə «bərabərliklə xarakterizə olunan qabiliyyət» kimi göstərir. N.Q.Aleksandrov hüquq qabiliyyətini şəxsin qanunla nəzərdə tutulan və hamı üçün eyni və sabit olan hüquq və vəzifələrin daşıyıcısı olmaq qabiliyyəti kimi xarakterizə etmişdir [12, s.173].

«Hüquq qabiliyyəti» – bu, ancaq hüquqa malik olmaq qabiliyyətidir. O, artıq mövcud olan hüquq münasibətinə sahib olmaqdan ibarət deyil. Hüquq qabiliyyəti nəinki hüquq münasibətindən əvvəl gəlir, həm də vətəndaş tərəfindən subyektiv hüquqlara sahib olmanı qabaqlayır. Yaxud hüquq qabiliyyətinə malik olmayan şəxs hüquq münasibətinin subyekti ola bilməz. Fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxs isə hüquq münasibətinin subyekti qismində çıxış edə bilməz.

Eyni zamanda hüquqi statusun müəyyən edilməsinə elmi yanaşmaların birmənalı olmadığına diqqət yetirmək istərdik. Belə ki, A.Q.Berejkov hüquqi status dedikdə, şəxsiyyətin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş və vəhdət halında götürülmüş hüquq, azadlıq və vəzifələrini başa düşür [32, s.475-479].

İ.A.İvannikov hesab edir ki, hüquqi status konstitusiya və dövlətin digər aktları ilə tanınan insanın ilkin, ayrılmaz hüquq və vəzifələrinin, dövlət orqanlarının və vəzifəli şəxslərinin səlahiyyətlərinin məcmusudur [25, s.67].

Göründüyü kimi, yuxarıda qeyd olunan alimlər hüquqi statusun dar yozumuna söykənərək, onu şəxsiyyətin əsas hüquq və vəzifələrinin məcmusu kimi müəyyən edirlər.

Bu mövqeyi bir sıra başqa alimlər, məsələn, A.A.Bezuqlov və S.A.Soldatov bölüşərək, insanın və vətəndaşın konstitusion-hüquqi statusunu şəxsiyyətin konstitusiyada təsbitini tapmış hüquqlarının, azadlıqlarının və vəzifələrinin sistemi kimi müəyyən edirlər [17, s.359].

Z.A.Əsgərov yazır: «Şəxsiyyətin hüquqi statusu kifayət qədər geniş anlayışdır. Buraya insanın həyatda əmələ gələn və müxtəlif amillərin təsiri altında dəyişən, inkişaf edən bütün hüquq və azadlıqları daxildir» [5, s.118].

Y.A.Lukaşova da təxminən bu mövqeyi tutur. «Dövlət və fərd arasında yaranan mürəkkəb əlaqələr və insanların bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətləri dövlət tərəfindən hüquqi formada-insanın və vətəndaşın hüquqi statusunu təşkil edən hüquqlar, azadlıqlar və vəzifələr formasında təsbit olunur… İnsanın və vətəndaşın hüquqi statusu dövlət tərəfindən konstitusiyada və digər normativ hüquqi aktlarda təsbitini tapan hüquq və vəzifələr sistemi kimi xarakterizə oluna bilər» [36, s.91-96].

Lakin hüquq elmində hüquqi statusun müəyyən edilməsinə digər yanaşmalar da mövcuddur.

Belə ki, M.S.Stroqoviç vaxtilə yazırdı ki, hüquqi status hüquqlardan, hüquqi vəzifələrdən, hüquqi təminatlardan və hüquqi məsuliyyətdən ibarətdir [40, s.199]. S.M.Şaxray, A.A.Klişas hesab edirlər ki, əsas hüquq, azadlıq və

vəzifələrdən başqa, vətəndaşların hüquqi statusunun əsaslarının məzmununa onun söykəndiyi prinsiplər də daxilidir [47, s.224].

Bizim fikrimizcə, vətəndaşın hüquqi statusu – bu, qanuna uyğun olaraq ona məxsus olan hüquqların və üzərinə düşən vəzifələrin məcmusudur. Geniş mənada hüquqi status dedikdə, şəxsiyyətin cəmiyyətdəki vəziyyətinin hüquqi cəhətdən təsbit edilməsi başa düşülür. Bütün hallar bu və ya digər dərəcədə insanın cəmiyyətdəki real vəziyyətini hüquqi baxımdan müəyyən edir, səciyyələndirir və qaydaya salır ki, bu da hüquqi statusun məzmununu təşkil edir.

Şəxsiyyətin hüquqi statusu aşağıdakı komponentlərdən təşəkkül tapır:

1) şəxsiyyətin hüquqları;

2) şəxsiyyətin hüquqi vəzifələri;

3) şəxsiyyətin hüquqlarının hüquqi təminatları;

4) şəxsiyyətin öz vəzifələrinin icrasına görə hüquqi məsuliyyəti.

Lakin N.V.Vitruk özünün «Şəxsiyyətin hüquqi vəziyyətinin ümumi nəzəriyyəsi» adlı ən yeni monoqrafik tədqiqatında daha da irəli gedərək, şəxsiyyətin hüquqi statusunun aşağıdakı məzmununu ifadə edir: «Hüquqi statusun tərkibinə şəxsiyyətin qanunla təsbitini tapmış hüquq və azadlıqları, qanuni mənafeləri və vəzifələri daxildir. Hüquqlar, azadlıqlar və vəzifələr şəxsiyyətin hüquqi statusunun əsas, qanuni mənafelər isə əlavə, törəmə struktur elementləridir» [19, s.224].

Subyektiv hüquqlar qanunlarda, hüquq normalarında, yəni obyektiv hüquqda ifadə olunmuş, təsbit edilmişdir. «Subyektiv hüquq»un mənası ondan ibarətdir ki, o, səlahiyyət mənasında hüquqdur. Bu da öz növbəsində subyektə məxsusdur.

Alimlərin bir qisminin mövqeyinə görə, ümumiyyətlə, subyektiv hüquqlar, o cümlədən işçilərin subyektiv hüquqları yalnız real hüquq münasibəti mövcud olduqda yaranır. Alimlərin digər qismi belə hesab edir ki, vətəndaşların subyektiv hüquqları artıq onların bu və ya digər qanunvericilik aktında müəyyən (təsbit) edilməsi anından etibarən mövcuddur. Bu mövqeyə söykənən alimlər hesab edirlər, əmək sahəsinə aid konstitusion hüquqların əksəriyyəti subyektiv xarakterlidir. Biz bu mövqeyi bölüşürük.

Hələ XX əsrin 60-cı illərində bir sıra müəlliflər belə hesab edirdilər ki, vətəndaşların konstitusion hüquqları, o cümlədən əmək hüququ özünün realizə olunmasınadək ümumi hüquq münasibətləri çərçivəsində olurlar, sonradan bu hüquqların həyata keçirildiyi zaman konkret hüquq münasibətlərinə keçirlər [38, s.8]. Yarım əsr bundan əvvəl deyilmiş bu fikirlə biz də razılaşırıq.

Birincisi, əmək hüququnun hüquqi təbiətinin başa düşülməsinə belə yanaşmanın nəinki nəzəri, həm də böyük praktiki əhəmiyyəti vardır. Subyektiv hüquq – bu, subyektin hüququdur. O, səlahiyyətli şəxsə öz maraqlarını

qanunla müəyyən edilmiş həddə təmin etmək məqsədilə məxsusdur. Vətəndaşların konstitusion hüquqları subyektiv hüquqların bütün cəhətlərinə və əlamətlərinə malikdirlər.

İkincisi, əmək hüququ – bu, hər hansı təminatsız səlahiyyət deyil, hüquq münasibətləri çərçivəsində mövcud olan hüquqdur. Ancaq hüquq münasibətləri kateqoriyası vasitəsi ilə bu konstitusion hüququn hüquqi təbiətini və sosial mahiyyətini açmaq olar.

Yuxarıda ifadə olunanlar əmək hüququnu vətəndaşların dövlət tərəfindən təmin edilmiş və təminat verilən, qanunvericilikdə təsbit edilmiş imkanı kimi müəyyən etməyə imkan verir. Bu hüquq ümumi halda əmək fəaliyyəti sahəsində vətəndaşların özünün seçdiyi əmək müqaviləsi üzrə muzdlu işçi qismində və yaxud mülki-hüquqi müqavilələr üzrə müstəqil olaraq işlə məşğul olmasına imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ: Dərslik. - Bakı: Digesta, - 2003, - 944 s.
2. Avropa Sosial Xartiyası. - Bakı: Qanun, - 2007, - 36 s.
3. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin Elmi-praktik kommentariyası. 5 cilddə, I cild/Məsul redaktor B.C.Kərimov. - Bakı: Hüquq Yayın evi, - 2017, - 896 s.
4. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyası (Əsas Qanunu). - Bakı: Azərnəşr, - 1990 , - 72 s.
5. Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ: Dərslik. - Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, - 2011, 760 s.
6. Göyüşov R.A., Bayramov R.Ə., Yusifov Ş.B. Mülki hüquq (Ümumi hissə). Mühazirələr toplusu: Dərs vəsaiti / R.A.Göyüşovun məsul redaktorluğu ilə. - Bakı: Qanun, - 2013, - 492 s.
7. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt. - Bakı: Qanun, - 2006, - 16 s.
8. İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə. - Bakı: Qanun, - 2006, - 8 s.
9. Məlikova M.F. Hüquq nəzəriyyəsi: Dərslik. - Bakı: Elm və təhsil, - 2023, - 452 s.
10. "Məşğulluq haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu/Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, - 2018, - № 8, maddə 1669
11. Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının Konstitusiyası (Əsas Qanunu). - Bakı: Azərnəşr, - 1983, - 56 s.
12. Александров Н.Г. Трудовое правоотношение: Монография. - Москва: Проспект, - 2008, - 344 с.
13. Алексеев С.С. Общая теория права: Учебник. - Москва: Проспект, - 2009, - 576 с.
14. Алексеев С.С. Общая теория права: Учебник. - Москва: Юрид.лит., - 1982, - 678 с.
15. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации: Учебник. - Москва: Норма: ИНФРА-М., - 2001, - 800 с.
16. Бегичев Б.Н. Трудовая правоспособность советских граждан: Монография. - Москва: Юрид.лит., - 1972, - 248 с.
17. Безуглов А.А., Солдатов С.А. Конституционное право Российской Федерации: Учебник для вузов. - Москва, - 2001
18. Братусь С.Н. Субъекты гражданского права: Монография. - Москва: Госюриздат, - 1950, - 269 с.
19. Витрук Н.В. Общая теория правового положения личности: Монография. - Москва: Норма, - 2008, - 448 с.

20. Воеводин Л.Д. Конституционные права и обязанности советских граждан: Монография. - Москва: Изд-во Моск. Ун-та, - 1972, - 300 с.
21. Воеводин Л.Д. Теоретические вопросы правового положения личности в советском общенародном государстве // Советское государство и право, - 1963, - № 2, - с.14
22. Егоров В.В. Право на труд рабочих и служащих: теория и практика: Монография. - Москва: Наука, - 1986
23. Егоров В.В. Содержание и гарантии права на труд рабочих и служащих в СССР: Монография. - Москва, - 1981
24. Иваненко В.С. Всеобщая декларация прав человека и Конституция Российской Федерации//Правоведение, - 1998, - № 4, - с.18
25. Иванников И.А.Толковый словарь по теории права. - Ростов н/Д: Феникс, - 2006
26. Иванов С.А. Социальное назначение советского трудового права, его функции, факторы и особенности развития / Иванов С.А., Лившиц Р.З., Орловский Ю.П. Советское трудовое право: вопросы теории: Монография. - Москва: Наука, - 1978, - 367 с.
27. Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. - Ленинград: ЛГУ, - 1958
28. Келина С.Г. Об уголовно-правовой защите политических и трудовых прав граждан // Советское государство и право, - 1983, - № 8
29. Кучинский Ю. Права человека и классовые права: Монография. - Москва: Прогресс, - 1981
30. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. т.20
31. Матузов Н.И. Социалистическая демократия и субъективные права граждан // Советское государство и право, - 1972, - № 6, - с.19-26
32. Общая теория государства и права. Академический курс в 3-х т. Т.1. Государство / Отв. ред. М.Н.Марченко. - Москва: Норма, - 2007, - 568 с.
33. Орловский Ю.П. Труд молодежи в СССР: Монография. - Москва: Наука, - 1974
34. Пашерстник А.Е. Право на труд: Монография. - Москва, - 1951, - 231 с.
35. Пашков А.С., Хрусталев Б.Ф.Обязанность трудиться по советскому праву: Монография. - Москва, - 1972, - 217 с.
36. Права человека: Учебник для вузов /Отв.ред. Е.А.Лукашева. - Москва: НОРМА-ИНФРА-М, - 2001, - 579 с.
37. Сагаев С.М. Конституционное право на труд граждан СССР: Монография. - Москва, - 1985
38. Смирнов О.В. Природа и сущность права на труд в СССР: Монография. - Москва: Юрид.лит., - 1964, - 210 с.
39. Строгович М.С. Избранные труды. Т.1. - Москва: Наука, - 1990
40. Строгович М.С. Правовое положение личности в СССР/Конституция общенародного государства. Вопросы теории. - Москва: Юрид.лит., - 1979
41. Тихонова Я.Р. Понятие и законодательное закрепление права на труд. - Москва, - 1994
42. Толкунова В.Н. Право на труд по конституции СССР / Труды Всесоюзного юридического заочного Института. - Москва, - Т.59, - 1978
43. Толстой Ю.К. К теории правоотношений: Монография. -Ленинград: ЛГУ, - 1981, - 311 с.
44. Трудовое право: Учебник/Под ред. О.В.Смирнова. - Москва: Проспект, - 2003, - 528 с.
45. Федин В.В. Юридический статус работника как субъекта трудового права: Монография. - Москва: Проспект, - 2005, - 240 с.
46. Чечот Д.М. Субъективное право и формы его защиты: Монография. - Ленинград: ЛГУ, - 1968, - 331 с.
47. Шахрай С.М., Клишас А.А. Конституционное право Российской Федерации: Учебник. - Москва: Олма Медиа Групп, - 2015, - 656 с.

СУЩНОСТЬ ТРУДОВОГО ПРАВА

У.А.АКПЕРЛИ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется сущность трудового права как одного из социально-экономических прав граждан и отмечается, что это право вытекает из неизменной природы человека и связано с правом на жизнь. Основой трудового права как неотъемлемого, естественного права человека является жизнь и самооборона.

Если раньше до начала процесса рыночной экономики в нашей стране право на труд гарантировалось до заключения трудового договора, то теперь предоставляется гарантия в виде права работника на предоставление ему работы, обусловленной работодателем, уже после заключения трудового договора. Конституционное трудовое право составляет правовую базу всех трудовых прав граждан. Большинство конституционных прав, относящихся к сфере труда, носят субъективный характер.

В результате проведенных исследований был сделан вывод о том, что трудовое право-это не какие-то негарантированные полномочия, а право, существующее в рамках правоотношений. Только посредством категории правоотношений можно раскрыть правовую природу и социальное значение этого конституционного права. Таким образом, трудовое право можно определить как возможность, предоставляемую и гарантируемую государством гражданам, закрепленную в законодательстве.

Ключевые слова: труд, право, право на труд, свобода труда, трудовые права и свободы

THE ESSENCE OF LABOR LAW

U.A.AKBARLİ

SUMMARY

The article examines the essence of labor law as one of the socio-economic rights of citizens and notes that this right stems from the unchangeable nature of man and is associated with the right to life. The basis of labor law as an inalienable, natural human right is life and self-defense. If earlier, before the beginning of the process of a market economy in our country, the right to work was guaranteed before the conclusion of an employment contract, now a guarantee is provided in the form of an employee's right to provide him with work stipulated by the employer, after the conclusion of an employment contract. Constitutional labor law forms the legal basis for all labor rights of citizens. Most constitutional rights related to the sphere of work are subjective in nature. As a result of the conducted research, it was concluded that labor law is not some kind of non-guaranteed powers, but a right existing within the framework of legal relations. Only through the category of legal relations can the legal nature and social significance of this constitutional right be revealed. Thus, labor law can be defined as an opportunity provided and guaranteed by the State to citizens, enshrined in legislation.

Keywords: labor, law, right to work, freedom of work, labor rights and freedoms

POLİTOLOGİYA

УДК 141.201

ЗАПАДНЫЙ РАЦИОНАЛИЗМ, СПРАВЕДЛИВОСТЬ И «ВСЕОБЩЕЕ»

З.Г.МАМЕДАЛИЕВ
Азербайджанский государственный экономический университет
zakirm57@mail.ru

В рамках классического западного понимания рациональности разум относится к сфере осмысления средства и не имеет никакого отношения к осмыслению цели. Этот подход восходит к Д. Юму, согласно которому ценности нельзя вывести логически из фактов – именно ценности, а не разум, ставят перед нами цели. Ценности вырастают из трактовки культурой всеобщего; как таковые, ценности восходят к всеобщему. С появлением на Западе индустриального общества на смену всеобъемлющего мировоззрения приходит эгоцентрическое мировосприятие. Это общество выдвигает интересы как выражения частного в качестве оснований для своего нормативного самоопределения. Поскольку индустриальное общество решительно порвало с традициями, постольку ценности как основополагающие начала традиции вытесняются интересами, которые отнюдь не проистекают из всеобщего. Неслучайно, что в Новое время появляются понятие «национальное государство» и тесно связанное с последним понятие «национальные интересы», исходя из которых Запад продолжительно противопоставляет себя к незападному миру. Запад стремится установить справедливый миропорядок, исходя из частного, а именно, из своих интересов. Для справедливого мироустройства всеобщее должно служить конститутивным началом, ведь, солидарность, с которой Ю. Хабермас неизменно ассоциирует надежды человечества на хорошее будущее, может вырасти лишь на почве благоговения перед всеобщим.

Ключевые слова: всеобщее, интересы, рациональность, справедливость, ценности

Введение. При условиях форсирования жестокой конкуренции интересов перерастание последних в притязания на мировое господство – неизбежно. Победитель этой конкуренции на мировой арене, в конце концов, хочет перекраивать мировой порядок по своим меркам. Погоня за мировым господством достигла сегодня таких чудовищных размеров,

что этот гигантский процесс поглощает почти без остатка все экономические, духовные и творчески-созидающие ресурсы человечества. Острая конкуренция за гегемонию заставляет супердержав тратить колоссальные экономические ресурсы, денежные средства и силу разума на создание сверхновых оружий массового уничтожения и ведения локальных войн, тогда как на глазах у сытой части мира ежедневно умирают с голоду и из-за отсутствия элементарных условий жизни тысячи детей. Отчужденность господ мира сего от общечеловеческого и их ничем не обузданное рвение к реализации своих партикулярных интересов оборачиваются тем, что на огромном пространстве Ближнего Востока и Африки разыгрывается сегодня настоящая трагедия человека. Сила разума, науки и техники вместе того, чтобы улучшить условия существования человека (что обещали идеологи европейского Просвещения) на Земле, самым бесчеловечным образом направлена на истребление человечества. Актуальность настоящего исследования обусловливается крайним обострением сложившейся международной ситуации, угрожающей человечеству новой мировой войной. В статье, через философский анализ культурно-исторических корней столь масштабного безумия, предпринята попытка очертить контуры возможной переориентации западного мышления.

Ограниченность западного рационализма. Сегодня почти никто не оспаривает, что рационализм представляет нечто специфическую черту и довольно устойчивую традицию западной культуры, положительно выделяющую Запада от остального мира. Процессы общественной рационализации, развернувшиеся с XVII в., как «историческая объективация структур разума» (Хабермас) создали на Западе тип общества, преимущества и достижения которого имеют, безусловно, всемирно-историческое значение. М. Вебер в «Предварительном замечании» к первому тому сборника своих сочинений по социологии религии обращает пристальное внимание на эти достижения и характеризует их как продукты процесса рационализации специфически западного типа [1, с.44 – 60].

Западное общество, согласно Веберу, является детищем целерационального социально действия, в котором, в отличие от других форм социального действия, рациональность впервые всецело реализовала свою подлинную сущность. Вебер определяет рациональность через традиционное для Запада соотнесение цели и средства действия, т.е. через выбор средств в соответствии с целью действия: «Социальное действие, подобно всякому действию, может быть определено: 1) целерационально, т. е. через ожидание определенного поведения предметов внешнего

мира и других людей и при использовании этого ожидания как «условия» или как «средства» для рационально направленных и регулируемых целей...» [1, с. 20]. Степень рациональности действия зависит от успешности выбора средств, индикатором которой выступает успех действия, что в индустриальном обществе равнозначно такому сочетанию обстоятельств, которое благоприятно для максимального извлечения прибыли. Отсюда и известная поговорка: цели оправдывают средства. Любое средство хорошо, если оно гарантирует успех. Чем лучше оно делает это, тем рациональнее становится действие.

Узость подобного понятия рациональности уже давно замечена. Известный американский философ-лингвист Дж. Сёрль называет данные представления о рациональности «классической моделью». Согласно последней, рациональность относится исключительно к выбору средств и не имеет никакого отношения к осмыслению и выбору цели. Дж. Сёрль ссылается на авторитетное подтверждение Бертрана Рассела: «У разума есть совершенно ясное и четкое назначение. Он обеспечивает выбор правильных средств для достижения цели. С выбором целей он не имеет ничего общего» [2, с. 26]. Из современных ему авторов он приводит слова Герберта Саймона: «Разум имеет полностью инструментальный характер. Он не может сказать нам, куда идти, в лучшем случае он может сказать, как попасть туда, куда нам надо» [2, с. 26].

Дж. Сёрль убежден, что подобные мнения восходят к запоминающейся формуле Д. Юма о том, что ценности нельзя вывести логически из фактов внешнего мира. Поскольку ценности всегда являются предписаниями («ты должен», или «не должен»), другой, равносильный первому, вариант «принципа Юма» можно сформулировать следующим образом: «должен» нельзя извлечь из фактов эмпирического мира. Это – очень глубокая общефилософская проблема, одним из проявлений которой выступает вопрос о соотношении между опытом и теорией: как происходит переход от отдельных эмпирических наблюдений к теоретическому знанию? Многолетний опыт и большая неудача логического эмпиризма показали, что ее нельзя решить чисто логическими средствами. Карл Поппер диагностировал отрицательный опыт логического эмпиризма как невозможность логического обоснования индукции [3, с. 46–50].

Д. Юм неэмпирическое происхождение ценностей трактовал как указание на то, что бытие ценностей лежит вне сферы компетенции разума. Ценности как предписания ставят перед нами цели, следовательно, и цели, оказалось, расположены вне сферы компетенции разума – с выбором целей разум не имеет ничего общего – твердо констатировал Рассел.

Ценности, всеобщее и справедливый миропорядок. Ценности в своей совокупности представляют собой не что иное, как ценности культуры, через которые культура реализует свою нормативную функцию. Ценности вырастают из трактовки культурой «всеобщего»; как таковое, бытие ценностей восходит к всеобщему. Недаром же неокантианцы надстраивали мир ценностей, как трансцендентный, над эмпирическим миром. Древние греки воспринимали себя в качестве неотъемлемой части Космоса и глубоко верили, что это единство покоится на всеобъемлющем космическом порядке, охватившем всю природу и человека. Этот всеобщий порядок, преломляясь в соотношениях отдельного человека и родовой общины, а затем древнегреческого полиса, давал о себе знать в каждом миге земной жизни древнего грека. Именно данная трактовка всеобщего (космического) начала обусловливала духовное содержание ценностей древнегреческой культуры. Не случайно, что вся система воспитания и образования в Древней Греции – *пайдейя* – была поставлена на службу установления и поддержания гармонии в отношениях отдельного индивида и социума с учетом верховенства последнего как земного воплощения упомянутого всеобщего (космического) порядка бытия в сфере человеческого. Греки были уверены, что через целенаправленно организованное воспитание и образование можно формировать в человеке умение, позволяющее, подлаживаясь к императивам социального целого (полисов), способствовать соблюдению чувства меры и справедливости в гражданских и личных делах. Воспитание и развитие духовного человека, умело сочетающего свои действия с императивами всеобщего начала, осталось призванием культуры и средневекового Запада. Религиозная культура средневековья подлаживала индивидуальное человеческое существование к присутствию трансцендентного творца мира – вот подлинный источник, где черпала свой духовный заряд ценности средневековой культуры. Последняя связала индивида со всеобщим началом и научила его жить в присутствии трансцендентного бога, воспитывая тем самым в нем нового духовного человека. Только уповая на бога и совершенствуя свою веру, человек может одержать победу над своими пороками и надеяться на спасение своей души.

Ценности образуют устойчивые традиции культуры, регламентирующие поведение и взаимодействия индивидов. С появлением в Европе индустриального общества, ценности перестают быть основополагающими духовными ориентирами. Индустриализм заложил основу общества, которое решительно порвалось со всякой культурной традицией. Традиционное общество, в котором традиции культуры были преобладающими формами регламентации социальной, экономической и

духовной жизни, впервые в истории оказалось достоянием прошлого. «Стандартизация повседневной жизни, – отмечает Энтони Гидденс, – вообще не имеет внутренних связей с прошлым... Обоснование практики ее традиционностью теряет силу, и традиция может быть оправданна лишь в свете знания, которое само по себе ею не определяется» [4, с. 104]. Кант даже определял разрыв эпохи с традициями как сущностную характеристику Просвещения [5]. Новое время является *новым* именно потому, что традиция (следовательно, и ценности), которая всегда отсылает на прошлое, уже больше не может служить основанием для «нормативной ориентации» (Хабермас) эпохи. Индустриальное общество черпает свои нормативные ориентиры, исключительно, из самого себя [6, с. 13].

Индустриальное общество появляется тогда, когда по ряду причин, в т.ч. и инициированной Возрождением непримиримой критики религии, вера в сверхъестественного творца (всеобщего) необратимо идет на убыль. Авторитет всеобщего как источника духовной энергии средневековой западной культуры начал катастрофически падать. На смену всеобъемлющего мировоззрения приходит эгоцентрическое мировосприятие, которое и создало, в конце концов, индустриальное общество как систему частнособственнических отношений. Поэтому это общество выдвигает *интересы* как выражения частного в качестве оснований для своего нормативного самоопределения.

Ценности культуры предписывают нам координировать свои действия в соответствии со всеобщим, т.е. с такими началами, как добро, гуманность, истина, любовь и т.п. Поскольку индустриальное общество решительно порвалось с традициями, постольку ценности как основополагающие начала традиции вытесняются интересами, которые отнюдь не проистекают из всеобщего. Напротив, они всегда связаны с приватным, частным. Неслучайно, что в Новое время появляются понятие «национальное государство» и тесно связанное с последним понятие «национальные интересы», трансформировавшие через несколько столетий в «западные интересы», исходя из которых Запад продолжительно противопоставляет себя к незападному миру.

Частные интересы естественным образом порождают жесткое соперничество, в условиях которого единственным гарантом выживания выступает прибыль. Все остальное оказывается потенциальным средством для достижения этой главной цели – извлечения максимальной выгоды, т.е. достижения успеха в жестокой конкуренции. Таким образом, индустриальное общество ставит индивида в условие, при котором рациональное осмысление цели – извлечения максимальной выгоды –

теряет всякий смысл; сферой компетентности разума (сферой рациональности) оказывается уже не цель действия, а средства достижения цели. Поскольку при этом цель не соотносится со всеобщим, в т.ч. и общечеловеческим, постольку сфера рациональности оказывается сильно ограниченной.

Запад уже давно перешагнул те пределы ограничения рациональности, за которыми последняя неизбежно переходит в свою противоположность – в иррациональность. Сегодня многие творения западного рационализма, на которые с гордостью ссылается Запад, воспринимаются, в лучшем случае, подозрительно. Многими десятилетиями широко рекламированные этикеты западного мира – «свобода воли», «свобода слова», «права человека» и т.п. – уже давно перестали отослать нас на такие всеобщие начала, как «добро», «любовь», «достоинство человека», «милосердие», «сочувствие» и т.д. В реальной практике, с самого же начала, они оказались всеобщими инструментами подавления любого потенциального соперника, появившегося на горизонте реализации сугубо западных интересов.

Справедливость (о философской эволюции концепции социальной справедливости см.: [7–10]) предусматривает такое устроение мира, где отношения между его составляющими регламентируются в соответствии с гармонизацией отношений между частными интересами и общечеловеческим началом. Общечеловеческое оказывается, в данном случае, конститутивным началом справедливого мироустройства. Западное понимание справедливости исходит из диаметрально противоположного. Запад стремится установить справедливый миропорядок, исходя из частного, а именно, из своих интересов. Известный американский стратег Збигнев Бжезинский констатирует, что конечной целью американской мировой политики является установление справедливости в мировом масштабе, однако при этом справедливость не должна угрожать мировому господству Америки! Америка не может позволить себе появление такого соперника, который бы игнорировал ее интересы [11, с. 13].

Иррациональность мироустройства, оторванного от всеобщего (духовного) и вырастающего из жестокой конкуренции частных интересов, уже давно стала жуткой реальностью современности. Ю.Хабермас совершенно справедливо сравнивает это состояние с животным инстинктом «борьбы за выживание»: «Международная конкурентоспособность – на рынках или в космосе – нацелена исключительно на выживание и обусловлена в конечном итоге порождаемым повседневной практикой чувством уверенности, в котором конденсируются системные факторы принуждения. Любой человек способен оправдать свою экс-

пансию ... тем, что другой, делая то же самое, руководствуется аналогичными мотивами. Оба ведут себя так, словно не знают, что на самом деле это – сформулированные социал-дарвинизмом правила игры, лежащие в основе любого силового противостояния. Современная Европа создала духовные и заложила материальные предпосылки для формирования мира, в котором этот менталитет занял место разума...» [6, с. 375].

Заключение. После распада целостного (всеохватывающего) мировоззрения средневековья, европейское Просвещение выдвинуло разум в качестве всеобъемлющего принципа структурирования мира. Однако, оказалось, что западное понимание разума имеет сугубо инструментальный характер, и как таковое, не может служить всеобщим началом для какого-либо целостного мировоззрения. Поэтому постмодернизм с его отрицанием моноцентрического миропонимания вполне можно рассматривать как закономерный результат западного понимания разума. Отчужденность от всеобщего – характерная черта современного Запада, и, как таковой, ему не дано уживаться с духовным мировосприятием, ибо духовность всегда есть умение быть в гармонии со всеобщим. Общечеловеческие ценности как таковые вырастают из духовного начала – отсюда и разнонаправленность ценностей и интересов. Любая инициатива, исходящая из духовных источников на любом уголке мира, если она не ладится с западными интересами, немедленно окутывается их ледяным дыханием.

Хабермас, вот уже сколько лет, интенсивно разрабатывает идею о необходимости «перехода от национальной к постнациональной структуре» [12, с. 14] как предпосылки устранения животного менталитета силы, доминирующего в современных международных отношениях. Его усилия являются косвенным подтверждением того, что всеобщее должно служить конститутивным началом для справедливого мироустройства, ведь, солидарность, с которой Хабермас неизменно ассоциирует надежды человечества на хорошее будущее, может вырасти лишь на почве благоговения перед всеобщим: «...призывы к солидарности относятся к заинтересованности в целостности общей формы жизни, которая включает собственное благополучие» [13, с. 10].

ЛИТЕРАТУРА

1. Вебер М. Избранные произведения. Пер. с нем. Ю.Н.Давыдова. – Москва: Прогресс, – 1990. – С. 44–60.
2. Сёрль Дж. Рациональность в действии. Пер. с англ. А.Колодия, Е.Румянцевой. – Москва: Прогресс-Традиция, – 2004. – 336 с.
3. Поппер К. Логика научного исследования. Пер. с англ. В.Н.Брюшинкина и А.Л.Никифорова / К.Поппер. Логика и рост научного знания. – Москва: Прогресс, – 1983. – С. 33–235.

4. Гидденс Э. Последствие модернити / Новая постиндустриальная волна на Западе. – Москва: Academia, – 1999. – С. 101–122.
5. Кант И. Ответ на вопрос: что такое Просвещение? / Кант И. Сочинения в шести томах. Пер. с нем. Б.А. Фохта. – Москва: Мысль, – 1966. – Т. 6. – С. 24–36.
6. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне. Пер. с нем. М.М. Беляева, К.В. Костина и др. – Москва.: Весь мир, – 2008. – 416 с.
7. Архимандрит (Игумнов) П. Концепция справедливости в античном и европейском сознании // – Москва: Вестник славянских культур, – 2010. № 16. Т.2. – С. 7–18.
8. Канарш Г.Ю. Социальная справедливость: философские концепции и российская ситуация. – М. : Изд-во Моск. гуманит. ун-та, – 2011. – 236 с.
9. Согомонов А.Ю. Гражданское образование и свобода // – Москва: Общая тетрадь, – 2014. № 4 (66). – С. 40–53.
10. Волков Н.С. Эволюция концепции справедливости от античности до эпохи глобализации // – Москва: Вестник московского ун-та. Сер. XXVII. Глобалистика и геополитика. – 2016. № 1. – С. 72–82.
11. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и ее геостратегические императивы. Пер. с англ. О.Ю.Уральской. – Москва: Международные отношения, – 1999. – 256 с.
12. Хабермас Ю. Дискуссия о прошлом и будущем международного права. Переход от национальной к постнациональной структуре. Пер. с англ. В.Г.Федотовой и А.И.Уткиной // – Москва: Вестник российского философского общества, – 2003. № 3. – С. 14–23.
13. Habermas J. Plea for a constitutionalization of international law // Journal of Philosophical Research. Selected Papers from XXIII World Congress of Philosophy. Vol. 40, Issue Supplement, – 2015. – Pp. 397–405.

QƏRB RASİONALİZMİ, ƏDALƏT VƏ “ƏN ÜMUMİ”

Z.Q.MƏMMƏDƏLİYEV

XÜLASƏ

Klassik Qərb rasionalizmi çərçivəsində ağıl vasitənin mənalandırılması sferasına aid olub məqsədin mənalandırılması ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Bu yanaşma dəyərləri məntiqi olaraq faktlardan hasil etməyin mümkünsüz olduğunu iddia edən D. Hyumdan qaynaqlanır: bizim qarşımıza məqsədləri ağıl deyil, dəyərlər qoyur. Dəyərlər mədəniyyətin ən ümumi olana verdiyi interpretasiyadan qaynaqlanır, buna görə də dəyərlər öz başlanğıcını ən ümumidən götürür. Qərbdə industrial cəmiyyətin qərarlaşması ilə eqosentrik dünyaduyumu universal dünyagörüşünü əvəz edir. Bu cəmiyyət hissəvi olanın ifadəsi kimi maraqları özünü normativ olaraq təyinetmənin əsası qismində irəli sürür. İndustrial cəmiyət qəti olaraq ənənələrdən qopub ayrıldığına görə ənənənin əsasını təşkil edən dəyərlər maraqlar tərəfindən arxa plana sıxışdırılır. Təsadüfi deyil ki, Yeni dövrdə “milli dövlət” və onunla sıx bağlı olan “milli maraqlar” anlayışı meydana çıxır; bunlardan çıxış edərək Qərb, davamlı olaraq özünü qeyri-Qərb dünyasına qarşı qoyur. Qərb ədalətli dünya nizamını hissəvi olandan, məhz öz maraqlarından, çıxış edərək qurmağa çalışır. Ədalətli dünya nizamının konstitutiv əsasını ən ümumi olan təşkil etməlidir, belə ki, Y. Habermasın dəyişməz olaraq bəşəriyyətin işıqlı gələcəyə olan ümidlərini əlaqələndirdiyi həmrəylik yalnız ən ümumiyə pərəstiş etməklə mümkündür.

Açar sözlər: ən ümumi, maraqlar, rasionallıq, ədalət, dəyərlər

WESTERN RATIONALISM, JUSTICE AND THE UNIVERSAL

Z.G.MAMMADALIYEV

SUMMARY

Within the classical Western understanding of rationality, reason pertains to the sphere of understanding the means and has nothing to do with understanding the end. This approach goes back to D. Hume, according to whom values cannot be logically deduced from facts – it is values, not reason, that set goals for us. Values grow out of a culture's interpretation of the universal; as such, values go back to the universal. With the emergence of industrial society in the West, an egocentric worldview replaces a comprehensive worldview. This society puts forward interests as expressions of the private as the basis for its normative self-determination. Since industrial society has decisively broken with tradition, values as the fundamental principles of tradition are supplanted by interests that do not at all stem from the universal. It is no coincidence that in the New Age the concept of the "national state" and the closely related concept of "national interests" appeared, based on which the West has long opposed itself to the non-Western world. The West wants to establish a just world order based on the particular, namely, on its own interests. For a just world order, the universal must serve as a constitutive principle, because the solidarity with which J. Habermas invariably associates humanity's hopes for a good future can only grow on the soil of reverence for the universal.

Keywords: universal, interests, rationality, justice, values

UOT 327

EXAMINING COOPERATION AMONG TURKIC STATES: THE ROLE OF A REGIONAL INTERGOVERNMENTAL ORGANIZATION

[1]A.C.SEYIDZADE, [2]N.I.SULEYMANOV
[1] Baku State University,
[2]Researcher - Ca' Foscari University of Venice alumnus
[1]seyidova_afet@mail.ru, [2]nazim.suleymanovv@gmail.com

The Organisation of Turkic States (OTS) is one of the newest, multi-purpose regional intergovernmental organizations, with an agenda that ranges from broader security concerns to economic cooperation. The founding members of this organization are Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Türkiye, known as the "Founding Four". The OTS is a combination of permanent member states and observer, each having diverse interests. This paper starts by introducing the OTS member states (Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Türkiye, and Uzbekistan), observer (Hungary, Turkish Republic of Northern Cyprus, and Turkmenistan) and their interests in the context of regional cooperation. This analysis also includes an exploration of economic and security cooperation between Turkic states, with a particular focus on the key documents, Nakhchivan treaty and the Turkic World Vision – 2040.

Keywords: Regional Intergovernmental organizations, Organisation of Turkic States, OTS, Turkic World

Regional Intergovernmental organizations have grown in importance in today's globalized world because they enable countries to collaborate to accomplish shared objectives and manage common difficulties. These regional organisations give member states a platform for cooperation and policy coordination, specifically in sector like economics, security, and socioeconomic development.

Data on 76 regional organisations from 1945 to 2015 can be found in the Regional Organisations (ROCO) databases [15]. As ROCO database indicates, forming a regional organisation requires a shared history, set of interests and several decades of persistent cooperation in various disciplines. One such regional organization is the Organization of Turkic States (OTS), which serves as a platform for collaboration among Turkic-speaking

countries. The Organization of Turkic States is used as a case study in this paper to give a thorough examination of its member states and observers' interests and efficacy as a regional intergovernmental organization in encouraging interaction and collaboration among Turkic-speaking countries.

Evolution and development of the OTS

With the dissolution of the Soviet Union, the fifteen republics of the former Soviet Union gained their independence. Six of these newly independent republics had a predominantly Muslim population, and five of them were classified as Turkic Republics due to their Turkic origins. Following the collapse of the USSR, the newly independent Turkic republics attempted to modernize their political and economic systems. Before gathering within intergovernmental organisation, Turkic states collaborated on various levels over the years. The Turkic integration started in 1991 with the establishment of the World Assembly of Turkic Peoples, an organisation dedicated to "recreating, promoting, and propagating the Turkic way of social development." [16] In overall, we can break the cooperation between Turkic states into four stages of development till now, 'First steps' (1992-2001); 'Stagnation' (2001-2006); 'Surge' (2006-2009), 'Consolidation (2010-present).

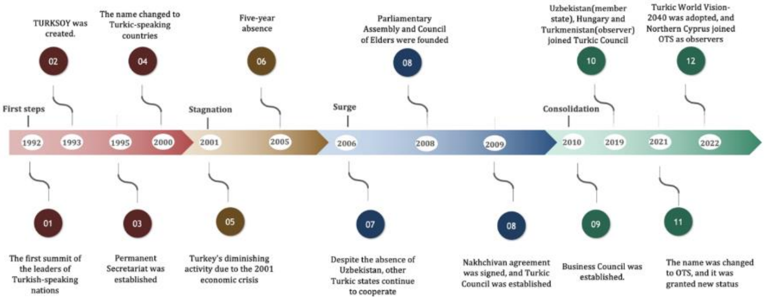

Fig. 1. Four stages of development of OTS. **Source**: Author

If Türkiye was the first initiator to establish international institutions involving Turkic states, other Turkic governments, such as Azerbaijan and Kazakhstan, became strong proponents of institutionalized cooperation throughout time. Since the creation of the Turkic Council in 2009, there has been a considerable increase in the volume of cooperation between the Turkic states. The summits' importance and quantity have started to grow from 2009. The Turkic Council performed an important supplementary function in defining and possibly coordinating stances in the geopolitical arrangement. Its current enlargement process, which includes Uzbekistan, Turkmenistan, Hungary, and lately defacto state Turkish Republic of Northern Cyprus, demonstrated the Turkic republics' interest in greater cooperation.

‘Consolidation’ is the most important and influential stage in Turkic integration process. It is distinguished by the institutional development of the Turkic Council as a full-fledged intergovernmental organisation, and it was renamed the Organization of Turkic States (OTS). Among other issues, the protocol on revisions to the Nakhchivan agreement was signed, and the new "Rules of Procedure of the Organization of Turkic States" were adopted.[5]

Aside from respecting their shared historical, linguistic, and cultural legacy, each OTS member states joined the alliance for several pragmatic reasons. Most significantly, their fundamental goal is to maintain and promote the standing as subjects instead of objects of Eurasia's geopolitical inter-actions in a coordinated effort. Five of six independent Turkic countries are member states of the OTS. Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Türkiye are the founding four states of the regional organisation and Uzbekistan gained full membership status in 2019. OTS has three active observers: Hungary, Northern Cyprus, and Turkmenistan. Neither the Nakhchivan treaty [13] nor the Turkic World Vision – 2040 [14] text define or clarify the rights and responsibilities of OTS observers.

Fig. 2. List of OTS Member states and Observers. **Source:** Author

Member states and their vision for Turkic World

Since the disintegration of the Soviet Union in 1991, Azerbaijan has maintained its independence. Because of its plentiful natural resources, Azerbaijan's GDP was $78.74 billion in 2024 [9], according to the country's official Statistics Committee. As a result, Azerbaijan is currently placed 82nd among large economies and 5th among OTS member states and observers. Azerbaijan is fourth among OTS member states and observers in terms of population, with around 10 million citizens. Azerbaijan is one of the six current autonomous Turkic republics, and it is a member of TÜRKSOY community as well. There are several factors for Azerbaijan's pivotal role in the OTS, that can be divided into three categories: historical, geographic, and reputational. The primary indicator which Azerbaijan share with other OTS

countries is their Turkic historical heritage. The geographic placement of Azerbaijan at a crucial crossroads between Asia and Europe is a valuable in terms of transportation connectivity for Organization members and observers. Regardless of the fact that Azerbaijan regained independence only a little more than three decades ago, the country has succeeded in gaining considerable high regard and respect in the international arena. Being the leading power of OTS can offer further reputational presence for Azerbaijan in international atmosphere.

Kazakhstan proclaimed its independence in December 1991, shortly after the Soviet Union collapsed. Kazakhstan has gained international recognition as a religiously and ethnographically diverse, and highly cosmopolitan state located at the crossroads of important transit lines connecting Europe and Asia. With $297 billion GDP Kazakhstan [11] is the second biggest among OTS member states and observers in nominal terms. Kazakhstan now ranks 48th among major world economies. Since its independence, Kazakhstan has been an active participant, architect, and initiator of several projects within the Turkic world. First President of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev was among the founding initiators of TURKSOY, Turkic Council, Turkic Academy, Parliamentary Assembly. These contact formats were critical for sustaining cultural and humanitarian ties with neighbouring countries. Kazakhstan's President Kassym-Jomart Tokayev expressed an interest in incorporating "Turkic identity" into the transformation process as a result of Kazakhstan's active engagement in OTS initiatives. [8] Kazakhstan is particularly interested in expanding economic and cultural links with other Turkic states, as well as promoting the usage of Turkic culture and language. The country is also eager to collaborate with other member states and observers in areas like trade, education, technology and science, and transportation.

Türkiye has become an increasingly significant actor on the global stage. Between 2010 and 2018, GDP increased at an average pace of 6%, reaching a peak of nearly 11% in 2021 following the financial crisis. [4] Despite decreasing in recent years, Türkiye's economy is still the world's 18th largest, ranking it among the G20. Türkiye clearly has the highest GDP among Turkic states, including observers. Today, Türkiye has huge potentials such as commercial and industrial development; as a result, Türkiye feels economically superior to its neighbours and among other OTS members and observers. Türkiye also has the 2nd largest army in NATO after USA [7], and skilled in the sector of aviation industry, which is now of great importance in the world currently, with a population of over 80 million inhabitants, and Türkiye today has evolved into a part of several global networks that play an important role in arranging the entire international security. Within this policy shift, OTS has emerged as a vital tool for Türkiye-Central Asia-South

Caucasus collaboration.

Uzbekistan gained independence from the Soviet Union in 1991. Uzbekistan's economy was previously identified with a Soviet-style centrally planned, with a sluggish shift to a market-based economy. Uzbekistan's GDP, similar to the rest of the CIS, fell in the early years of change and then increased after 1995, as the combined impact of policy reforms became apparent. It has had rapid expansion, increasing by 4% annually between 1998 and 2003 and then accelerating to 7%-8% per year following. The growth rate reached 7.4% in 2021. Uzbekistan's GDP, on the other side, estimated $115 billion USD for the entire country. [22] As a result, Uzbekistan is currently placed 67th among large economies and fourth among OTS member states and observers. Uzbekistan, with 35 million residents, is the second most populous Turkic-speaking country after Türkiye, and it has immense economic potential, with a constantly rising economy. Uzbekistan is an important country in the worldwide Turkic world because it is one of the key Central Asian countries. Uzbekistan's relationship with the OTS is cantered on the long-term and collaborative expansion of the economies of the Organization's member states in order to ensure the prosperity and long-term growth of the entire Turkic area.

Kyrgyzstan, like Uzbekistan, is a landlocked Turkic state. Despite its physical isolation due to its high mountainous terrain, Kyrgyzstan has served as a crossroads for various ancient empires as part of the Silk Road and other trading routes. Kyrgyzstan, inhabited by a sequence of clans and tribes has frequently fallen under bigger dominance. Kyrgyzstan was an officially unitary presidential republic after independence; after the Tulip Revolution, it transformed into a unitary parliamentary republic. [1] It was ruled as a semi-presidential republic prior to actually changing back to a presidential system in 2021. Kyrgyzstan has the smallest economy among member and observers of OTS and is currently ranked 148th among world major economies with $13.6 billion GDP. [12] With its approximately 6.5 million population, Kyrgyzstan has the second lowest population among OTS member states and observers. The Kyrgyz, a Turkic ethnicity, are the nation's majority ethnic group, accounting for 74.1% of the total population. Kyrgyzstan is also one of the “Turkic Four” who initiated to transform Turkic cooperation into Turkic Council by signing Nakhchivan agreement. Kyrgyzstan's relationships with other Turkic nations within the framework of the OTS are consistent with the country's multi-vector foreign policy, which aims to increase the country's regional and global influence by participating actively in such regional platforms. [6] The OTS reciprocally promotes Kyrgyzstan's economic and financial interests.

Observers and their vision for Turkic World

Hungary is a middle-sized European state with one of the most open economies, making economic cooperation a critical topic in the country's foreign policy. Despite never being a part of the Soviet Union, Hungary became a component of the so-called Socialist Bloc, which determined the country's status in the international system for many years. Hungary lowered its global foreign policy priorities in the 1990s, focusing almost entirely on the strengthening of European relations with the goal of entering the EU. Hungary was eventually admitted to the EU in 2004, but over-dependence on EU had already been recognized as an issue. [3] Hungary has the largest economy among OTS observers, with a GDP of $223.3 billion in 2024. [10] Hungary has a diverse economy and is ranked 56th in the world. Hungary is the only OTS member and observer state afflicted by demographic decline due to a combination of a rigorous immigration policy, huge numbers of primarily younger Hungarians going overseas, and low birth rates. Behind Hungary's rising interest are sizable economic incentives. The economic relations benefited from Hungary's relatively high GDP growth (around 4-5 percent in previous years). Türkiye was a leader in this economic activity due to its location, friendly relations, and sizable domestic market. The last ten years have seen a growth in cultural ties between Hungary and the Turkic world, which is largely due to the two countries' shared historical heritage. Türkiye served as the primary depositary, as it did in the economic case.

The north-eastern region of the island of Cyprus is known as the Turkish Republic of Northern Cyprus (TRNC), which is a de facto state. Turkish forces took the control of the northern part of the Cyprus island in response to a coup d'état that was staged in 1974 as part of an effort to annex the island to Greece. As a result, a sizable portion of the Greek Cypriot population in the north was forced to leave their home, Turkish Cypriots fled the south, and the island was divided. In 1983, the north unilaterally declared its independence. Northern Cyprus is overly dependent on Türkiye for financial, diplomatic, and military assistance as a result of its lack of recognition. There have been no successful attempts to resolve the Cyprus dispute. Despite being viewed as an occupation force by the Republic of Cyprus, the EU as a whole, and the global community, the Turkish Army maintains a sizable force in Cyprus with the approval and support of the TRNC government. Northern Cyprus represented with its own name as an observer state only within the Organization of Turkic States. The TRNC was officially represented in a regional organisation for the first time by its constitutional name. [2]

After Türkiye and Kazakhstan, Turkmenistan is the third-largest state

in the Turkic World by area and the southernmost country overall. Turkmenistan has the lowest population density among independent Central Asian and Turkic republics, with a population of just under six million. Turkmenistan's economy is less diversified than that of Hungary, and other observers, and 88% of its exports are fuel related. The nation has significant oil reserves and the fifth-largest natural gas reserves in the world. [19] Turkmenistan's entry into the full membership process deepens its integration into the area's economic structure, especially in light of recent moves to increase commerce and position the country as a regional transit hub. Turkmenistan's regional connection has dramatically increased since it became an observer in the OTS. Due to its membership in OTS, Turkmenistan will be able to transform from a landlocked nation to a transport hub with a diverse economy, opening up the country's untapped gas riches to foreign investors. [23]

Potential of OTS from political, social and economic perspectives

The prospects of the OTS as an effective intergovernmental organization can be studied from three different dimensions; economic, political and security. As far as the economic dimension of the OTS is concerned, an established fact is that no organisational arrangement can progress without fiscal cooperation among its member states. In recent years, the Turkic states have pursued economic cooperation and integration to promote economic growth, create employment opportunities, and improve the well-being of their citizens. The OTS facilitates economic cooperation among Turkic states by providing a forum for dialogue and joint initiatives. The OTS has established a variety of programs and institutions to assist economic integration, such as the creation of a common market, a joint investment fund, and energy and transportation infrastructure projects.

The Nakhchivan Agreement and Turkic World Vision 2040 are essential documents for fostering economic cooperation between Turkic states. By offering guidelines for dialogue, partnership, and joint initiatives, these documents play a crucial role in boosting economic cooperation between member nations. The Nakhchivan Agreement established the legal foundation for the formation of the Turkic Council and outlined the organization's objectives and guiding principles. The Turkic World Vision 2040 document provides a roadmap for member nations to promote economic growth, trade, investment, and connectivity among Turkic-speaking nations.

Fig.3. Key economic elements of OTS. **Source**: Author

Free Trade Area, Investment promotion, Infrastructure development, Cooperation on Economic Policy and Trade and Investment Facilitation are the key economic elements covered at the abovementioned founding documents of OTS. During the eleventh meeting of ministers from Turkic states, the member states made progress toward constructing a Free Trade Area (FTA) among themselves. The objective of the FTA is to eliminate trade barriers and increase economic cooperation among the member countries. By 2023, intra-Turkish trade had surpassed $42 billion, a significant increase from 2009, when the agreement was signed. [20]

The Turkic Chamber of Commerce and Industry replaced the Turkic Business Council, which was established in 2015 to advertise investment opportunities and cooperation among member states. Additionally, the member countries have worked to simplify trade procedures and decrease transaction costs. The OTS member states have made progress in the development of infrastructure projects to support economic growth in the region. 2017 saw the completion of the Baku-Tbilisi-Kars railway, which connects Azerbaijan, Georgia, and Türkiye. Member states have also collaborated on energy projects, such as the Trans-Anatolian Natural Gas Pipeline. [17] Overall, the Nakhchivan Agreement and Turkic World Vision document have contributed to greater economic cooperation and integration between the member states and observers of the Turkic Council. While progress has been made in implementing the agreement's economic provisions, there is still room for additional growth and integration.

In today's uncertain and complex world, security is an essential concern for all nations. With the rise of multinational threats such as terrorism, cyberattacks, and organized crime, states are becoming increasingly aware of the need for greater security cooperation. Intergovernmental organizations have become vital platforms for fostering collaboration and coordination among member states in addressing common security challenges. The Nakhchivan Agreement and the Turkic World Vision are crucial documents for the OTS member states' security cooperation as well. These documents provide a framework for enhancing the collective defence of member states through the promotion of cooperation in a variety of areas, including defence, intelligence, law enforcement, and combating terrorism. Signed in 2009, the Nakhchivan Agreement established the OTS as a regional intergovernmental organization committed to promoting peace, stability, and innovation in the Turkic-speaking world. Adopted in 2019, the Turkic World Vision 2040 outlines a long-term vision for the development of the Turkic world, with an emphasis on economic, social, and cultural integration. By committing to these documents, member states illustrate their willingness to address shared security challenges and promote regional prosperity and security. Therefore,

the Nakhchivan Agreement and the Turkic World Vision are crucial instruments for enhancing security cooperation among OTS member states and enhancing their collective security.

OTS member states have committed to increasing their military cooperation through joint military exercises, cooperation in the defence sector, and the interchange of military personnel. The member states have boosted their joint military exercises and training, as well as inked agreements to foster collaboration in the defence industry. In 2019, the armed forces of the member states conducted military exercises together in Azerbaijan. The member nations have also committed to increasing counterterrorism cooperation, particularly through the exchange of intelligence, joint training exercises, and best practices. In 2019, the OTS created a Joint Working Group on Counterterrorism to improve coordination and information sharing between member governments. [18] Border Security, Cybersecurity and Disaster management themes are other priority topics for OTS member states and observers within political and security cooperation. Member states have built coordinated border security measures and improved the sharing of information to combat transnational organized crime. Kazakhstan and Kyrgyzstan, for instance, struck an agreement in 2019 to build a joint checkpoint on their shared border in order to enhance border security and promote trade. In 2019, the Turkic Council created a Cyber Security Center in Azerbaijan to improve cooperation and information sharing among member states. Coordinated cyber security strategies and boosted training and exchange of information aimed to tackle cyber threats. The member nations have also implemented shared disaster management plans and increased joint training exercises to enhance emergency response. The response of the Turkic world to the devasting earthquakes that rocked Türkiye in 2023 demonstrates the Turkic world's commitment to regional cooperation in disaster management.[21] After these natural disasters, OTS member states provided Türkiye with major aid, including rescue and search teams, medical supplies, and financial assistance.

Conclusion

Similar to other regional organisation, OTS began its life with the founding treaty called Nakhchivan agreement which acted as a founding charter. The agreement compromised by 23 Article and signed only by founding four member states, Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Türkiye. It was considered as limited, and another supporting strategic document was needed as Uzbekistan, Hungary, Northern Cyprus, and Turkmenistan joint OTS in recent years. In 2021, during the Summit of Head of States, Turkic World Vision - 2040 was introduced and unanimously accepted. This four-pillar document will be used as a guideline for five - year strategic road maps. All

member states and observers have own reason for their increasing interest in OTS activities due to several economic and political reasons, besides their common historical, linguistic, and cultural heritage.

This paper provided an analysis of the economic and security objectives of the Turkic states as outlined in the founding charter of the OTS, the Nakhchivan Agreement. The analysis revealed that the Turkic states have made significant progress in achieving their economic and security objectives, including the promotion of trade, investment, and infrastructure development among member states. Furthermore, the Turkic World Vision 2040 has provided a useful framework for advancing their collective interests and strengthening their cooperation in various areas, including science and technology, education, and cultural exchange. However, the analysis also suggests that there are areas where further improvement is needed to achieve a more balanced and sustainable development across the OTS member states.

BIBLIOGRAPHY

1. Aliyev, N. T. (2021). Kyrgyzstan approves transition to Presidential System. Anadolu Ajansı. Retrieved December 18, 2022, from https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/kyrgyzstan-approves-transition-to-presidential-system/2230101
2. Consequences of presence of Turkish Cyprus in Organization of Turkic states. Strategic Council on Foreign Relations of Islamic Republic of Iran . (2022). Retrieved September 11, 2024, from https://www.scfr.ir/en/10-en-2/147243/consequences-of-presence-of-turkish-cyprus-in-organization-of-turkic-states/
3. Dezseri, K. (2007). Three years of EU membership - The Case of Hungary. ISPI. Retrieved September 10, 2024, from https://www.ispionline.it/sites/default/files/pubblicazioni/wp_14_2007_0.pdf
4. Economics in Turkey. Worlddata. (2023). Retrieved September 02 , 2024, from https://www.worlddata.info/asia/turkey/economy.php#:~:text=So%20the%20total%20of%20all,is%20currently%20at%20rank%2019.
5. Eighth summit of the organisation of Turkic states . Türk Devletleri Teşkilatı. (2021). Retrieved September 01, 2024, from https://turkicstates.org/en/haberler/eighth-summit-of-the-organization-of-turkic-states-was-held-in-istanbul_2394
6. Evgeny Troitskiy, 'Kyrgyzstan Turmoil. A Challenge to Russian Foreign Policy', Swedish Institute for International Affairs, no. 8, (2012): 31
7. George, J. A., & Teigen, J. M. (2008). NATO Enlargement and Institution Building: Military Personnel Policy Challenges in the Post-Soviet Context. European Security, 17(2–3), 339–366. https://doi.org/10.1080/09662830802642512
8. Head of State Kassym-Jomart Tokayev Took Part in the VIII Summit of the Cooperation Council of Turkic Speaking States (in Russian),President of the Republic of Kazakhstan, November 12, 2021, https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-kasym-zhomart-tokaev-prinyal-uchastie-v-viii-sammite-soveta-sotrudnichestva-tyurkoyazychnyh-gosudarstv-1210554
9. International Monetary Fund, World Economic Outlook Database - Azerbaijan (2024), retrieved September 01 2024 from https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2024/April/weo-report?c=912,&s=NGDP_RPCH,NGDPD,PPPGDP,NGDPDPC,PPPPC,PCPIPCH,&sy=2022&ey=2029&ssm=0&scsm=1&scc=0&ssd=1&ssc=0&sic=0&sort=country&ds=.&br=1

10. International Monetary Fund, World Economic Outlook Database - Hungary (2024), retrieved September 01 2024 from https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2024/April/weo-report?c=944,&s=NGDP_RPCH,NGDPD,PPPGDP,NGDPDPC,PPPPC,PCPIPCH,&sy=2022&ey=2029&ssm=0&scsm=1&scc=0&ssd=1&ssc=0&sic=0&sort=country&ds=.&br=1
11. International Monetary Fund, World Economic Outlook Database - Kazakhstan (2024), retrieved September 01 2024 from https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2024/April/weo-report?c=916,&s=NGDP_RPCH,NGDPD,PPPGDP,NGDPDPC,PPPPC,PCPIPCH,&sy=2022&ey=2029&ssm=0&scsm=1&scc=0&ssd=1&ssc=0&sic=0&sort=country&ds=.&br=1
12. International Monetary Fund, World Economic Outlook Database - Kyrgyzstan (2024), retrieved September 01 2024 from https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2024/April/weo-report?c=917,&s=NGDP_RPCH,NGDPD,PPPGDP,NGDPDPC,PPPPC,PCPIPCH,&sy=2022&ey=2029&ssm=0&scsm=1&scc=0&ssd=1&ssc=0&sic=0&sort=country&ds=.&br=1
13. Organisation of Turkic States, Nakhchivan agreement, November 2009. retrieved September 01, 2024, from https://www.turkkon.org/assets/pdf/temel_belgeler/nakhchivan-agreement-on-the-establishment-of-the-copperation-council-of-turkic-speaking-states-1-en.pdf
14. Organisation of Turkic States, Turkic World Vision 2040 November 2021, retrieved September 01, 2024 from https://www.turkkon.org/en/haberler/turkic-world-vision-2040_2396
15. Panke, Diana; Starkmann, Anna, 2019, "Regional Organizations’ Competencies (ROCO)", https://doi.org/10.7910/DVN/UBXZHC, Harvard Dataverse, V1
16. Sapiyev, Y. (2022). Turkey and Turkic-Speaking States. Anadolu Strateji Dergisi, 3(2), 1-31.
17. Shahbazov, F. (2017, October 16). Will the Baku–Tbilisi–Kars railway become Uzbekistan's new connection to Europe? Jamestown. Retrieved September 15, 2024, from https://jamestown.org/program/will-baku-tbilisi-kars-railway-become-uzbekistans-new-connection-europe/
18. Turkic Council established a Joint Working Group on Counterterrorism . Türk Devletleri Teşkilatı. (2019). Retrieved September 12, 2024, from https: //turkicstates.org/en/haberler/turkic-council-signed-counter-terrorism-code-at-the-un_1691
19. Turkmenistan: "A stranded country with stranded gas". Natural Gas World. (2012). Retrieved September 14, 2024, from https://www.naturalgasworld.com/turkmenistan-a-stranded-country-with-stranded-gas-5371
20. Twelfth meeting of ministers of economy and trade of the OTS and “Turkic World Business Forum” convened in Istanbul. Türk Devletleri Teşkilatı. (2023) Retrieved September 01, 2024, from https://www.turkicstates.org/en/haberler/12th-meeting-of-ministers-of-economy-and-trade-of-the-ots-and-turkic-world-business-forum-convened-in-istanbul_3032
21. Ualikhanova, A. (2023, February 16). Turkic states united in helping earthquake-struck Türkiye. The Astana Times. Retrieved September 16, 2023, from https://astanatimes.com/2023/02/turkic-states-united-in-helping-earthquake-struck-turkiye/
22. Uzbekistan: Country Data and statistics. Worlddata.info. (2024). Retrieved September 02, 2024, from https://www.worlddata.info/asia/uzbekistan/index.php
23. Uzbekistan-Turkmenistan rail cargo volumes up. Silk Road Briefing. (2022, August 31). Retrieved September 01, 2024, from https://www.silkroadbriefing.com/news/2022/08/31/uzbekistan-turkmenistan-rail-cargo-volumes-up/

TÜRK DÖVLƏTLƏRİ ARASINDA ƏMƏKDAŞLIĞIN ARAŞDIRILMASI: REGİONAL HÖKUMƏTLƏRARASI TƏŞKİLATIN ROLU

A.C.SEYİDZADƏ, N.İ.SÜLEYMANOV

XÜLASƏ

Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT) yeni yaranmış, çoxməqsədli regional hökumətlərarası təşkilatlardan biridir və işçi qrupları daha geniş təhlükəsizlik problemlərindən iqtisadi əməkdaşlığa qədər əhatə edir. Bu təşkilatın təsisçiləri Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Türkiyədir ki, onlar "Təsisçi Dördlük" kimi tanınır. TDT hər birinin müxtəlif maraqları olan daimi üzv dövlətləri və müşahidəçilərdən ibarətdir. Bu məqalə TDT üzv dövlətləri (Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Türkiyə və Özbəkistan), müşahidəçilər (Macarıstan, Şimali Kipr Türk Respublikası və Türkmənistan) və onların regional əməkdaşlıq kontekstində maraqlarını təqdim etməklə başlayır. Bu araşdırma işi, həmçinin əsas sənədlərə, Naxçıvan müqaviləsinə və Türk Dünyasına Baxış 2040-a xüsusi diqqət yetirməklə türk dövlətləri arasında iqtisadi və təhlükəsizlik əməkdaşlığının tədqiqini əhatə edir.

Açar sözlər: Regional Hökumətlərarası Təşkilatlar, Türk Dövlətləri Təşkilatı, TDT, Türk Dünyası

ИЗУЧЕНИЕ СОТРУДНИЧЕСТВА МЕЖДУ ТЮРКСКИМИ ГОСУДАРСТВАМИ: РОЛЬ РЕГИОНАЛЬНЫХ МЕЖПРАВИТЕЛЬСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ

А.С.СЕЙИДЗАДЕ, Н.И.СУЛЕЙМАНОВ

РЕЗЮМЕ

Организация тюркских государств (OTS) является одной из новейших многоцелевых региональных межправительственных организаций, повестка дня которой охватывает широкий спектр вопросов, от безопасности до экономического сотрудничества. Основателями этой организации являются Азербайджан, Казахстан, Кыргызстан и Турция, известные как «четверка основателей». OTS представляет собой объединение постоянных государств-членов и наблюдателей, каждый из которых имеет различные интересы. Данная статья начинается с представления государств-членов OTS (Азербайджан, Казахстан, Кыргызстан, Турция и Узбекистан) и наблюдателей (Венгрия, Турецкая Республика Северного Кипра и Туркменистан), а также интересов в контексте регионального сотрудничества. Анализ рассматриваемых вопросов включает исследование экономического и безопасного сотрудничества между тюркскими государствами с особым акцентом на ключевые документы: «Нахичеванское соглашение» и «Видение тюркского мира» – 2040.

Ключевые слова: Региональные межправительственные организации, Организация тюркских государств, ОТС, Тюркский мир

УДК 327

РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СТРАТЕГИИ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Л.Э.НАДЖАФОВА-АЛИЗАДЕ
Бакинский Государственный Университет
leyla.nacafova-2@bsu.edu.az

В данном исследовании рассматривается роль национальной политической стратегии в обеспечении политической безопасности Азербайджанской Республики. Политическая безопасность представляет собой один из важнейших элементов общей системы национальной безопасности, которая включает в себя сохранение суверенитета, территориальной целостности и предотвращение внутренних и внешних угроз. В современных условиях глобальных вызовов и региональной нестабильности, особенно в контексте сложных международных отношений и угроз гибридных войн, национальная политическая стратегия приобретает ключевое значение. Исследование акцентирует внимание на основных факторах, влияющих на политическую безопасность страны, таких как внутренние политические процессы, международные отношения и влияние глобальных геополитических тенденций. Анализируются шаги, предпринятые государством для усиления политической стабильности, управления внутренними конфликтами и минимизации внешних рисков. Важной частью исследования является обзор ключевых компонентов национальной политической стратегии Азербайджана, включая законодательные инициативы, программы по укреплению государственных институтов, а также меры, направленные на повышение уровня политической культуры и гражданского участия. Особое внимание уделяется анализу международной политической арены и роли Азербайджана в поддержании региональной стабильности. Исследование также рассматривает значимость стратегии политического сотрудничества с другими государствами, а также многосторонних и двусторонних соглашений для защиты национальных интересов. В заключение предлагаются рекомендации по дальнейшему совершенствованию национальной политической стратегии, что позволит более эффективно отвечать на текущие и будущие вызовы в сфере политической безопасности.

Ключевые слова: Политическая безопасность, национальная стратегия, суверенитет, территориальная целостность, внутренние и внешние угрозы, государственная политика, геополитическая стабильность.

Введение

В условиях быстро меняющегося мира и усиливающейся глобальной нестабильности обеспечение политической безопасности государства становится одной из важнейших задач каждой страны. Азербайджанская Республика, расположенная в стратегически важном регионе Южного Кавказа, сталкивается с рядом внутренних и внешних вызовов, которые могут оказывать непосредственное влияние на её политическую стабильность, суверенитет и территориальную целостность. Эти вызовы требуют комплексного подхода со стороны государства, в том числе разработки и реализации эффективной национальной политической стратегии, направленной на минимизацию рисков и угроз, с которыми сталкивается страна. Политическая безопасность – это многогранное понятие, включающее в себя аспекты внутренней и внешней политики, национальной безопасности, правопорядка и социальной стабильности. Политическая безопасность предполагает защиту государства от внешних вмешательств, укрепление внутренней политической системы и обеспечение условий для нормального функционирования государственных институтов. В условиях глобализации, распространения новых технологий и возрастания гибридных угроз (таких как кибератаки, дезинформация и вмешательство во внутренние дела), значимость национальной политической стратегии становится ещё более очевидной. На протяжении последних десятилетий Азербайджан демонстрировал успешные шаги в направлении укрепления своей политической системы и обеспечения национальной безопасности. Укрепление государственных институтов, модернизация законодательства, а также международное сотрудничество в рамках многосторонних организаций – всё это способствует обеспечению политической стабильности и безопасности.

Введение в научный оборот понятия политической безопасности в контексте Азербайджана позволяет более детально рассмотреть механизмы, которые обеспечивают устойчивость государства в условиях нарастающих угроз. Важным элементом исследования является рассмотрение факторов, влияющих на политическую безопасность, включая внутренние политические процессы, социальные изменения, внешние угрозы и международные отношения. Особое внимание уделяется взаимодействию национальной политической стратегии с региональными и глобальными процессами, которые оказывают непосредственное влияние на внутреннюю ситуацию в стране. Данное исследование направлено на анализ национальной политической стратегии Азербайджанской Республики и её роли в обеспечении политической безопасности. В работе исследуются основные механизмы, используемые государством для защиты от политических и социальных рисков, а также

оценивается их эффективность в условиях современных глобальных и региональных угроз. Основная цель исследования заключается в выявлении проблемных зон и разработке рекомендаций по их решению, что позволит государству лучше адаптироваться к меняющимся условиям международной политики.

Актуальность научной работы: Актуальность данной научной работы обусловлена возрастающей ролью политической безопасности в современных условиях, когда глобальные и региональные угрозы становятся более сложными и многослойными. Для Азербайджанской Республики, находящейся в геополитически значимом регионе и сталкивающейся с внутренними и внешними вызовами, разработка и внедрение эффективной национальной политической стратегии имеет ключевое значение для сохранения стабильности и суверенитета. Усиление угроз, таких как гибридные войны, кибератаки и международное давление, делает вопросы политической безопасности актуальными, как никогда ранее.

Постановка проблем и степень их изученности: Проблематика обеспечения политической безопасности исследуется в различных научных дисциплинах, включая политологию, международные отношения и национальную безопасность. В Азербайджанском контексте данная тема получила внимание в связи с региональными конфликтами, угрозами территориальной целостности и необходимостью устойчивого государственного управления. Однако существует необходимость более глубокого анализа текущей государственной стратегии и оценки её эффективности в свете современных вызовов. Данный научный труд стремится восполнить пробелы в исследованиях, предлагая комплексный анализ существующих политических стратегий.

Цель и задачи исследования: Цель данного исследования - определить роль национальной политической стратегии в обеспечении политической безопасности Азербайджанской Республики, а также оценить её эффективность в условиях современных вызовов и угроз.

Для достижения этой цели ставятся следующие задачи:

- провести анализ факторов, влияющих на политическую безопасность в Азербайджане;
- изучить существующие подходы к разработке и реализации национальной политической стратегии;
- оценить влияние внешних и внутренних угроз на политическую безопасность страны.

Объект и предмет исследования: Объектом исследования является национальная политическая стратегия Азербайджанской Респуб-

лики. Предмет исследования - роль данной стратегии в обеспечении политической безопасности государства.

Вопрос исследования: Какова роль национальной политической стратегии в обеспечении политической безопасности Азербайджанской Республики и какие шаги необходимы для её дальнейшего совершенствования в условиях глобальных и региональных вызовов?

Теоретические перспективы исследования: Теоретическая база исследования основывается на работах отечественных и зарубежных учёных, исследующих вопросы политической безопасности и национальной стратегии. Среди ключевых теоретических перспектив - теории суверенитета, политической стабильности, национальной безопасности и геополитической стратегии. Особое внимание уделяется анализу подходов к обеспечению политической безопасности в условиях гибридных войн и новых форм международных угроз.

Информационная база исследования: Информационная база исследования включает в себя законодательные акты Азербайджанской Республики, правительственные программы и стратегии, отчёты международных организаций и исследовательских институтов, а также работы отечественных и зарубежных учёных, посвящённые вопросам политической безопасности и государственной стратегии.

Ограничения исследования: Ограничения данного исследования связаны с доступом к конфиденциальной информации о национальной политической стратегии и мерах обеспечения безопасности, что ограничивает возможности для детализированного анализа всех аспектов государственной политики. Также определённые сложности могут возникнуть при оценке влияния скрытых и неофициальных угроз на политическую безопасность.

Научная новизна исследования: Научная новизна работы заключается в том, что данное исследование предлагает комплексный подход к анализу политической безопасности Азербайджана в контексте современных глобальных вызовов. В работе предлагаются новые методологические подходы к оценке эффективности национальной политической стратегии, а также рекомендации по её совершенствованию с учётом динамики международных угроз.

Практическая значимость исследования: Практическая значимость исследования заключается в разработке конкретных рекомендаций для государственных органов, направленных на усиление национальной политической стратегии и укрепление политической безопасности. Выводы и предложения, сделанные в ходе исследования, могут быть использованы для разработки новых политических инициатив и программ, направленных на обеспечение стабильности и безопасности

Азербайджанской Республики.

Материал и методы: Национальная политическая стратегия является ключевым элементом в обеспечении политической безопасности любого государства. В контексте Азербайджанской Республики, этот вопрос приобретает особую значимость, учитывая, как внутренние, так и внешние факторы, влияющие на политическую стабильность и суверенитет страны. В данном разделе рассмотрены основные научные труды, теории и подходы, связанные с темой национальной безопасности и политической стратегии, уделяя особое внимание опыту Азербайджана [4, с.11]. Первоначально, понятие политической безопасности широко обсуждается в политологии и международных отношениях. Научные труды в этой области подчёркивают, что политическая безопасность подразумевает защиту суверенитета государства, обеспечение стабильности политической системы, предотвращение внутренних и внешних угроз, а также управление кризисными ситуациями. Важно отметить, что политическая стратегия – это не только реакция на существующие угрозы, но и долгосрочное планирование, направленное на развитие страны в условиях политической безопасности.

Таблица 1

Основные показатели политической безопасности Азербайджана (2020-2024гг.)

Годы	Индекс политической стабильности (0-10)	Индекс восприятия коррупции (0-100)	Бюджет на оборону (млн. $)	Индекс общественного доверия (%)
2020г.	*7.2*	*31*	*2300*	*45*
2021г.	*7.0*	*30*	*2400*	*48*
2022г.	*6.9*	*29*	*2450*	*47*
2023г.	*7.1*	*32*	*2500*	*50*
2024г.	*7.3*	*33*	*2550*	*52*

Источник: https://xalqqazeti.az/az/siyaset/189120-dovletin-milli-tehlukesizlik-strategiyasi (2023г.).

В этой таблице представлены ключевые показатели политической безопасности Азербайджана за период с 2020 по 2024 годы. Индекс политической стабильности отражает степень устойчивости политической системы государства и его способность справляться с внутренними и внешними вызовами. За анализируемый период индекс сохраняется на достаточно высоком уровне, что свидетельствует о стабильности политической системы [6, с.9]. Однако небольшие колебания показателей указывают на необходимость постоянного мониторинга и принятия мер

по укреплению внутренней стабильности. Индекс восприятия коррупции измеряет уровень коррупции в стране, где 0 – это максимальный уровень коррупции, а 100 - её полное отсутствие. В Азербайджане наблюдается постепенный рост этого индекса, что может указывать на активизацию антикоррупционных мер и улучшение прозрачности в управлении. Оборонный бюджет является ещё одним важным показателем политической безопасности. Он демонстрирует значительное увеличение с 2020 по 2024 год, что отражает усилия Азербайджана по укреплению военной мощи и обеспечению своей безопасности на фоне региональных и международных угроз [3, с.14].

Таблица 2

Внешние факторы, влияющие на политическую безопасность Азербайджана

Годы	Индекс региональных отношений (0-10)	Оценка международных альянсов (0-10)	Приток иностранных инвестиций (млрд. $)	Военные контракты (млн. $)
2020г.	*6.5*	*8.2*	*1.5*	*400*
2021г.	*6.8*	*8.5*	*1.7*	*450*
2022г.	*6.7*	*8.7*	*1.8*	*500*
2023г.	*6.9*	*9.0*	*1.9*	*550*
2024г.	*7.0*	*9.1*	*2.0*	*600*

Источник:
https://xalqqazeti.az/az/siyaset/189120-dovletin-milli-tehlukesizlik-strategiyasi (2023г.).

Внешние факторы играют ключевую роль в обеспечении политической безопасности Азербайджана. Индекс региональных отношений, отражающий стабильность отношений с соседними странами, увеличился с 6.5 в 2020 году до 7.0 в 2024 году, что свидетельствует о стабильных дипломатических отношениях. Международные альянсы, такие как сотрудничество с международными организациями и партнёрами, оценивались в 8.2 в 2020 году и увеличились до 9.1 в 2024 году, демонстрируя важность многосторонней дипломатии для безопасности страны. Приток иностранных инвестиций в этот период также увеличился, начиная с 1.5 млрд долларов в 2020 году до 2.0 млрд долларов в 2024 году, что свидетельствует о росте доверия инвесторов к стабильности Азербайджана. Военные контракты также росли, достигнув 600 млн. долларов в 2024 году [8, с.13].

Таблица 3

Государственные стратегии Азербайджана по обеспечению национальной безопасности

Годы	Затраты на стратегию внутренней стабильности (млн. $)	Количество дипломатических визитов	Программы защиты от терроризма (млн. $)	Инвестиции в пограничную безопасность (млн. $)
2020г.	350	22	200	300
2021г.	370	25	210	320
2022г.	390	28	220	340
2023г.	400	30	230	360
2024г.	420	32	240	380

Источник:
https://xalqqazeti.az/az/siyaset/189120-dovletin-milli-tehlukesizlik-strategiyasi (2023г.).

Расходы на обеспечение внутренней стабильности Азербайджана росли с 350 млн. долларов в 2020 году до 420 млн. долларов в 2024 году. Эти средства были направлены на поддержание политической и социальной стабильности в стране. Количество дипломатических визитов, связанных с международными отношениями и политикой безопасности, увеличилось с 22 в 2020 году до 32 в 2024 году, что отражает активизацию международных контактов для обеспечения безопасности. Программы по защите от терроризма, направленные на минимизацию внешних угроз, получили дополнительное финансирование, увеличившись с 200 млн. долларов в 2020 году до 240 млн. долларов в 2024 году. Инвестиции в пограничную безопасность также возросли с 300 млн. долларов в 2020 году до 380 млн. долларов в 2024 году [3, с.33].

Таблица 4

Международные программы сотрудничества Азербайджана по политической безопасности

Годы	Программы сотрудничества с НАТО (млн. $)	Участие в конференциях по безопасности ООН (кол-во)	Вклады в безопасность СНГ (млн. $)	Затраты на безопасность в ОИС (млн. $)
2020г.	200	4	120	80
2021г.	210	5	130	85
2022г.	220	6	140	90
2023г.	230	7	150	95
2024г.	240	8	160	100

Источник:
https://xalqqazeti.az/az/siyaset/189120-dovletin-milli-tehlukesizlik-strategiyasi (2023г.).

Международное сотрудничество играет ключевую роль в политической безопасности Азербайджана. Программы сотрудничества с НАТО увеличились с 200 млн. долларов в 2020 году до 240 млн. долларов в 2024 году, что отражает укрепление военных связей с международными партнёрами. Участие в конференциях по безопасности ООН выросло с 4 в 2020 году до 8 в 2024 году, что свидетельствует о росте дипломатической активности Азербайджана на международной арене. Вклады в безопасность СНГ увеличились с 120 млн. долларов в 2020 году до 160 млн. долларов в 2024 году, что говорит о важности укрепления связей в рамках содружества. Затраты на безопасность в рамках Организации исламского сотрудничества (ОИС) также возросли с 80 млн. долларов в 2020 году до 100 млн. долларов в 2024 году, подчеркивая значение этой организации для региональной стабильности [4, с.40].

График 1

Показатели политической безопасности Азербайджана (2020-2024гг.)

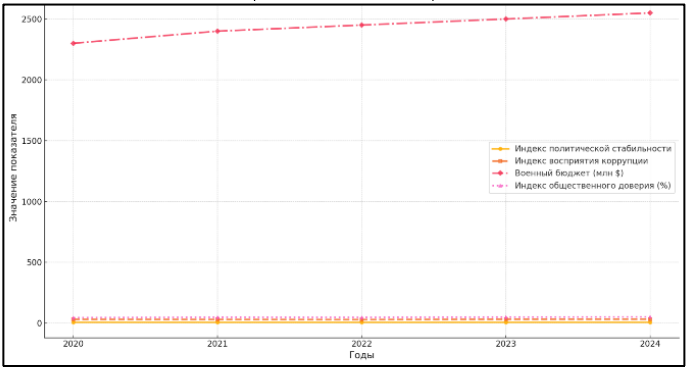

Источник:
https://xalqqazeti.az/az/siyaset/189120-dovletin-milli-tehlukesizlik-strategiyasi (2023г.).

На данном графике представлены основные показатели политической безопасности Азербайджана в период с 2020 по 2024 годы. Каждый из показателей отражает ключевые аспекты, которые влияют на стабильность и безопасность в стране. Линия с круглыми маркерами иллюстрирует **индекс политической стабильности**, который колебался в диапазоне от 6.9 до 7.3. Эти данные показывают, что политическая стабильность страны в течение этого периода оставалась на довольно высоком уровне, несмотря на незначительные колебания в 2021 и 2022 годах. В 2024 году наблюдается незначительное улучшение, что свидетельствует об успешных усилиях государства по поддержанию стабильности. **Индекс восприятия коррупции,** обозначенный квадратными

маркерами и пунктирной линией, демонстрирует устойчивый рост с 29 в 2022 году до 33 в 2024 году, что свидетельствует об улучшении ситуации в борьбе с коррупцией. Снижение индекса в 2021-2022 годах указывает на трудности, с которыми сталкивалось государство в этом направлении, но дальнейший рост демонстрирует положительную динамику [7, с.70].

На графике также представлен **военный бюджет,** который отображается линией с ромбовидными маркерами. Военные расходы Азербайджана в период с 2020 по 2024 годы увеличились с 2300 млн. до 2550 млн. долларов. Это говорит о том, что страна продолжала активно инвестировать в оборонные возможности, что особенно важно для поддержания национальной безопасности в условиях существующих региональных угроз. Линия с треугольными маркерами показывает **индекс общественного доверия,** который вырос с 45% в 2020 году до 52% в 2024 году. Этот показатель отражает уровень поддержки государственных инициатив среди населения и свидетельствует о положительном восприятии действий властей в обеспечении политической безопасности и стабильности. Рост доверия населения является важным фактором внутренней устойчивости [6, с.12].

Источник: Аллахвердиев Х.Б., Гафаров К.С., Ахмедов А.М. «Государственное обеспечение экономики». Баку, 2002г., «Насир».

Рис. 1. Основные компоненты национальной безопасности и их связь с политической безопасностью Азербайджанской Республики

На изображении представлена схема, иллюстрирующая ключевые аспекты национальной безопасности. Она включает в себя различные виды безопасности, такие как государственная, общественная, техногенная, экологическая, экономическая, энергетическая, информационная безопасность и безопасность личности, которые взаимодействуют между собой в рамках общей национальной безопасности.

В контексте темы «Роль национальной политической стратегии в обеспечении политической безопасности Азербайджанской Республики», данная схема демонстрирует, как важна координация различных направлений безопасности для создания устойчивой системы политической стабильности. Политическая стратегия, реализуемая государством, направлена на обеспечение не только политической безопасности, но и поддержку всех других составляющих национальной безопасности.

Государственная безопасность играет ключевую роль, так как она направлена на защиту суверенитета и территориальной целостности страны. В Азербайджане особое внимание уделяется внешним и внутренним угрозам, которые могут повлиять на стабильность государства, и эта составляющая безопасности тесно связана с общей политической стратегией [5, с.50].

Общественная безопасность включает в себя защиту общества от внутренних рисков и обеспечение общественного порядка, что также является одной из задач государственной стратегии, нацеленной на поддержание социальной стабильности и укрепление доверия населения.

Техногенная и экологическая безопасность являются важными аспектами, поскольку техногенные катастрофы и ухудшение экологической ситуации могут вызвать социальное недовольство и негативно повлиять на политическую стабильность. Национальная политическая стратегия учитывает необходимость предотвращения подобных угроз.

Экономическая безопасность (выделенная красным цветом на схеме) является основой для устойчивого развития и политической стабильности, так как сильная экономика создаёт условия для снижения рисков, связанных с внутренними и внешними угрозами. В Азербайджане государственная политика направлена на укрепление экономической независимости и снижение влияния внешних экономических факторов [1, с.11].

Энергетическая безопасность играет стратегическую роль для Азербайджана, поскольку страна является важным энергетическим игроком в регионе. Эффективное управление энергетическими ресурсами способствует укреплению политической безопасности и снижению зависимости от внешних поставок.

Информационная безопасность также является важным элементом национальной безопасности, поскольку защита информационного пространства страны и предотвращение кибератак напрямую связаны с политической стабильностью. В национальной политической стратегии Азербайджана информационная безопасность рассматривается как приоритетное направление [4, с.11].

Безопасность личности включает защиту прав и свобод граждан. Эффективная политическая стратегия обеспечивает защиту гражданских прав, что способствует повышению уровня общественного доверия и поддержанию внутренней стабильности.

Заключение

Исследование, посвящённое роли национальной политической стратегии в обеспечении политической безопасности Азербайджанской Республики, показало, что национальная политическая безопасность является сложным и многогранным процессом, требующим комплексного подхода, учитывающего как внутренние, так и внешние факторы. Политическая стабильность и безопасность – это ключевые условия для развития государства, его экономического роста и социальной гармонии, и для их достижения необходимо стратегическое управление и эффективное взаимодействие всех государственных структур. Анализ национальной политической стратегии Азербайджана позволил выявить несколько важных аспектов, которые определяют успешность политики безопасности. Одним из них является координация между государственными институтами, направленная на минимизацию внутренних и внешних угроз. В течение последних лет Азербайджан продемонстрировал успешные шаги в этом направлении, что позволило укрепить суверенитет и обеспечить внутреннюю стабильность в условиях сложной международной ситуации и региональных вызовов.

Национальная политическая стратегия Азербайджана также нацелена на минимизацию воздействия глобальных и региональных факторов, таких как экономическая нестабильность, рост международного терроризма и гибридные угрозы. Важную роль в этом процессе играют меры по укреплению государственной безопасности, борьбе с коррупцией, а также создание условий для развития политических и общественных институтов, способных эффективно реагировать на угрозы. Политическая культура, построенная на доверии граждан к государственным институтам, способствует обеспечению стабильности, что особенно важно в условиях современных вызовов. Не менее важным фактором обеспечения политической безопасности является междуна-

родное сотрудничество. Азербайджан активно участвует в многосторонних инициативах, направленных на поддержание региональной и глобальной стабильности, что способствует снижению рисков внешнего вмешательства.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ахундов Ш., Ахундов М. Экономика, предпринимательство, рынок, маркетинг и эффективность. – Баку: Университет Экономики, - 1992, - 320 с.
2. Аллахвердиев Х.Б., Гафаров К.С., Ахмедов А.М. Государственное обеспечение экономики. – Баку: Насир, - 2002, - 250 с.
3. Аллахвердиев Х.Б., Гафаров К.С., Ахмедов А.М. Социально-экономическое государственное обеспечение. – Баку: Университет Экономики, - 2007, - 300 с.
4. Аллахвердиев А. Вопросы обеспечения макроэкономического роста и структурных изменений в процессе формирования рынка. – Баку: Элм, - 2001, - 280 с.
5. Аллахвердиев Д.И. Бюджетно-налоговая политика и экономическая безопасность. – Баку: Университет Экономики, - 2002, - 260 с.
6. Аллахвердиев Х.Б. Вопросы обеспечения экономики в переходный период // Журнал «Теория и практика», - №1-2, - Баку, - 1997, - 45 с.
7. Аллахвердиев Х.Б., Ахмедов А.М., Мамедов М.С. Основы экономического и социального прогнозирования. – Баку: Университет Экономики, - 2005, - 340 с.
8. Аллахвердиев Х.Б. Вопросы планирования в рыночных условиях // Журнал «Теория и практика», - Баку, - №1, - 1994, - 20 с.
9. Аллахвердиев Х.Б. Вопросы совершенствования управленческих структур в рыночных условиях // Журнал «Теория и практика», - Баку, - №1-2, - 1996, - 35 с.
10. Аллахвердиев Х.Б. Региональные вопросы обеспечения социальной инфраструктуры // Журнал «Теория и практика», - Баку, - №1-2, - 1999, - 40 с.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ SİYASİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ MİLLİ SİYASİ STRATEGİYANIN ROLU

L.E.NƏCƏFOVA-ƏLİZADƏ

XÜLASƏ

Bu tədqiqat Azərbaycan Respublikasının siyasi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində milli siyasi strategiyanın rolunu araşdırır. Siyasi təhlükəsizlik ümumi milli təhlükəsizlik sisteminin ən vacib elementlərindən biri olub, suverenliyin, ərazi bütövlüyünün qorunmasını və daxili və xarici təhdidlərin qarşısının alınmasını əhatə edir. Qlobal çağırışlar və regional sabitliksizlik şəraitində, xüsusilə mürəkkəb beynəlxalq münasibətlər və hibrid müharibələrin təhdidləri kontekstində, milli siyasi strategiya böyük əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqat ölkənin siyasi təhlükəsizliyinə təsir göstərən əsas amillərə, o cümlədən daxili siyasi proseslərə, beynəlxalq münasibətlərə və qlobal geosiyasi meyllərin təsirinə diqqət yetirir. Məqalədə dövlət tərəfindən siyasi sabitliyin gücləndirilməsi, daxili münaqişələrin idarə olunması və xarici risklərin minimallaşdırılması üçün atılan addımlar təhlil edilir. Tədqiqatın vacib hissəsi Azərbaycan milli siyasi strategiyasının əsas komponentlərinin, o cümlədən qanunvericilik təşəbbüslərinin, dövlət institutlarının gücləndirilməsi üzrə proqramların, eləcə də siyasi mədəniyyətin və vətəndaş iştirakçılığının artırılmasına yönəlmiş tədbirlərin icmalından ibarətdir. Xüsusi diqqət beynəlxalq siyasi arenanın və regional sabitliyin təmin olunmasında

Azərbaycanın rolunun təhlilinə verilir. Tədqiqat, həmçinin digər dövlətlərlə siyasi əməkdaşlıq strategiyasının, habelə milli maraqların qorunmasına yönəlmiş çoxtərəfli və ikitərəfli razılaşmaların əhəmiyyətini nəzərdən keçirir. Nəticədə, siyasi təhlükəsizlik sahəsində mövcud və gələcək çağırışlara daha effektiv cavab vermək üçün milli siyasi strategiyanın daha da təkmilləşdirilməsi üzrə tövsiyələr verilir.

Açar sözlər: Siyasi təhlükəsizlik, milli strategiya, suverenlik, ərazi bütövlüyü, daxili və xarici təhdidlər, dövlət siyasəti, geosiyasi sabitlik

THE ROLE OF NATIONAL POLITICAL STRATEGY IN ENSURING POLITICAL SECURITY OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

L.E.NAJAFOVA-ALIZADA

SUMMARY

This study examines the role of national political strategy in ensuring political security of the Republic of Azerbaijan. Political security is one of the most important elements of the overall national security system, which includes maintaining sovereignty, territorial integrity and preventing internal and external threats. In the current context of global challenges and regional instability, especially in the context of complex international relations and threats of hybrid wars, national political strategy is of key importance. The study focuses on the main factors influencing the country's political security, such as internal political processes, international relations and the influence of global geopolitical trends. The article analyzes the steps taken by the state to enhance political stability, manage internal conflicts and minimize external risks. An important part of the study is an overview of the key components of the national political strategy of Azerbaijan, including legislative initiatives, programs to strengthen state institutions, as well as measures aimed at raising the level of political culture and civic participation. Particular attention is paid to the analysis of the international political arena and the role of Azerbaijan in maintaining regional stability. The study also considers the importance of the strategy of political cooperation with other states, as well as multilateral and bilateral agreements to protect national interests. In conclusion, recommendations are offered for further improvement of the national political strategy, which will allow more effectively responding to current and future challenges in the field of political security.

Keywords: Political security, national strategy, sovereignty, territorial integrity, internal and external threats, state policy, geopolitical stability.

BAKI UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

№1 Sosial-siyasi elmlər seriyası 2024

İQTİSADİYYAT

UOT 338.26; JEL O10

AĞDAMDA YENİ İQTİSADİYYAT QURUCULUĞU: PRİORİTETLƏR, GÖZLƏNTİLƏR

R.C.HACIYEVA
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
ruhiyya.haciyeva @ adau.edu.az
https://orcid.org/0000-0003-3624-8174

Ağdam strateji cəhətdən Avropa və Asiyanı birləşdirən əsas ticarət yollarının qovşağında yerləşir. Məkan başlanğıcına görə Ağdam böyük ticarət və investisiya perspektivləri və regional iqtisadi birləşmə üçün potensial qarşıya qoyulur. Ağdam iqtisadi potensialını maksimum dərəcədə artırmaq üçün bir çox əsas hədəflər müəyyənləşir. İlk növbədə, nəqliyyat şəbəkələrinin modernləşdirilməsinə, enerji infrastrukturunun genişləndirilməsinə və şəhər daxilində və xaricində kommunikasiyanın gücləndirilməsinə diqqət yetirilməklə, infrastrukturun inkişafı ön mərhələyə keçir.Sosial-iqtisadi çətinliklər makroiqtisadi sabitliyin, iqtisadi artımın, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və çoxsaylı problemlərin həlli üçün həlledici tələbdir.İşğaldan azad edilmiş torpaqların aqrar, energetika, nəqliyyat və digər sahələrdə bütün iqtisadi perspektivləri göstərir ki, onların həyata keçirilməsi bölüşdürülməsi yolu ilə səriştəli idarə olunması Qarabağın iqtisadi inkişafına və Azərbaycan iqtisadiyyatına mühüm töhfə verəcəkdir. Nəticədə Qarabağın bərpasının əsas məqsədlərindən biri onun Azərbaycan iqtisadiyyatının münaqişədən əvvəlki rolunu bərpa etməkdir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin potensial və coğrafi şəraitini nəzərə alsaq, Ağdamın fərqli post-konflikt kontekstinə, inteqrasiya olunmuş metodologiyasına və iqtisadi modelləşdirməyə vurğulanmasından irəli gəlir. Bundan əlavə, onun davamlı inkişafa vurğulanması qlobal ideallara uyğundur. Bu, bütün dünyada oxşar hallar üçün presedent yaradır.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, innovasiya, ticarət, investisiya, infrastruktur

Giriş

Ağdamın iqtisadi yüksəlişə aparan yolu onun istifadə olunmamış potensialı, dəqiq müəyyən edilmiş prioritetləri və yüksək məqsədləri ilə irəliləyir. Ağdam strateji mövqeyindən istifadə etməklə, infrastruktura sərmayələr yatırmaqla, biznes üçün əlverişli mühit yaratmaqla və insan kapitalını inkişaf etdirməklə möhkəm və dayanıqlı iqtisadiyyata yol açır. Ağdam şəhəri böyüdükcə, effektiv regional iqtisadi artımın parlaq modelinə çevriləcəkdir.

PwC analitiklərinin fikrincə, Azərbaycan bütün dünyada arzuolunan investisiya məkanına çevrilib. Bu, istənilən layihənin başa çatdırılmasını təmin edən siyasi və iqtisadi sabitliyin, eləcə də əlverişli biznes və investisiya mühitinin yaradılması nəticəsində mümkün olub. İnnovasiya və investisiya siyasəti dövlət iqtisadiyyatının bir çox uğurlarında mühüm rol oynayır. Kiçik və orta sahibkarlığın rəqabət potensialının gücləndirilməsi nəticəsində bu sahələrin bərpasına və sosial-iqtisadi yüksəlişinə töhfə verəcək müasir istehsal, emal və xidmət firmalarının tikilməsi, habelə əhalinin məşğulluğuna əhəmiyyətli müsbət təsir göstərməsi nəzərdə tutulur. Bölgənin imkanları və investisiya təşviqi ilə əlaqəli marketinq əməliyyatları digər ölkələrdəki satış mütəxəssisləri tərəfindən uyğun elektron platforma vasitəsilə həyata keçiriləcək. Dövlət proqramı çərçivəsində davamlı və mütərəqqi kənd təsərrüfatı texnologiyalarından istifadə etməklə əlavə torpaq sahələrinin kənd təsərrüfatı dövrünə daxil edilməsi, kənd təsərrüfatının inkişafının stimullaşdırılması nəzərdə tutulur.

Azərbaycanın heyrətamiz ətrafı arasında yerləşən Ağdam dramatik iqtisadi mövzu mərkəzindədir. Ağdam son bərpa işləri və iqtisadi artıma yenidən diqqət yetirilməsi sayəsində böyük potensialını üzə çıxarmağa, ticarət və innovasiyaların qaynar mərkəzinə çevrilməyə hazırdır. Ağdam strateji cəhətdən Avropa və Asiyanı birləşdirən əsas ticarət yollarının qovşağında yerləşir. Məkan başlanğıcına görə Ağdam böyük ticarət və investisiya perspektivləri və regional iqtisadi birləşmə üçün potensial qarşıya qoyulur. Bundan əlavə, şəhər iqtisadi genişlənmə və şaxələndirmə üçün istifadə edilə bilən münbit kənd təsərrüfatı torpaqları və faydalı qazıntı yataqları kimi təbii ehtiyatlarla təchiz edilmişdir. Ağdam iqtisadi potensialını maksimum dərəcədə artırmaq üçün bir çox əsas hədəflər müəyyənləşir. İlk növbədə, nəqliyyat şəbəkələrinin modernləşdirilməsinə, enerji infrastrukturunun genişləndirilməsinə və şəhər daxilində və xaricində kommunikasiyanın gücləndirilməsinə diqqət yetirilməklə, infrastrukturun inkişafı ön mərhələyə keçir. Bu, yalnız məhsul və xidmətlərin ötürülməsini asanlaşdırmayacaq, həm də yaxşı əlaqəli məkan axtaran investorları və biznesləri cəlb edəcəkdir [1]. Nəticə etibarilə, İnsan kapitalına yönəldilmiş bu təşəbbüs təkcə istehsalı artırmayacaq, həm də yerli ictimaiyyət üçün iş imkanları yaradacaqdır.

Ağdamın iqtisadi yüksəlişə aparan yolu onun istifadə olunmamış potensialı, dəqiq müəyyən edilmiş prioritetləri və yüksək məqsədləri ilə irəliləyir. Ağdam strateji mövqeyindən istifadə etməklə, infrastruktura sərmayələr yatırmaqla, biznes üçün əlverişli mühit yaratmaqla və insan kapitalını inkişaf etdirməklə möhkəm və dayanıqlı iqtisadiyyata yol açır. Ağdam şəhəri böyüdükcə, effektiv regional iqtisadi artımın parlaq modelinə çevriləcəkdir. PwC analitiklərinin fikrincə, Azərbaycan bütün dünyada arzuolunan investisiya məkanına çevrilib. Bu, istənilən layihənin başa çatdırılmasını təmin edən

siyasi və iqtisadi sabitliyin, eləcə də əlverişli biznes və investisiya mühitinin yaradılması nəticəsində mümkün olub. İnnovasiya və investisiya siyasəti dövlət iqtisadiyyatının bir çox uğurlarında mühüm rol oynayır. Sosial-iqtisadi çətinliklər makroiqtisadi sabitliyin, iqtisadi artımın, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və çoxsaylı problemlərin həlli üçün həlledici tələbdir. Tədqiqat çərçivəsində ölkənin investisiya mühitini təsvir etmək olar. Azərbaycanda biznes mühitinin yaxşılaşması nəticəsində bütün investorlar bərabər hüquq və imkanlara malikdir. Bu sahədə güclü qanunlar və qorunma prosedurları da investorlar üçün həlledici elementlərdir. Nə yerli, nə də beynəlxalq investorlar ayrı-seçkiliyə məruz qalmır. Ölkədə investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində görülən səylər Azərbaycana investisiya yatıran müəssisələrin həm kəmiyyətinin, həm də coğrafi miqyasının artmasına səbəb olub [2]. Görünür, investorlar yalnız stabil investisiya qoymaqda maraqlıdırlar. PwC-nin 2022-ci il məlumatına görə, nəticədə Azərbaycan iqtisadiyyatına 280 milyard dollar investisiya daxil olub.

İşğaldan azad edilmiş torpaqların aqrar, energetika, nəqliyyat və digər sahələrdə bütün iqtisadi perspektivləri göstərir ki, onların həyata keçirilməsi və bölüşdürülməsi yolu ilə səriştəli idarə olunması Qarabağın iqtisadi inkişafına və Azərbaycan iqtisadiyyatına mühüm töhfə verəcəkdir. Nəticədə Qarabağın bərpasının əsas məqsədlərindən biri onun Azərbaycan iqtisadiyyatının münaqişədən əvvəlki rolunu bərpa etməkdir. Bu regionların inkişafı, eləcə də sonradan "Şimal-Cənub" və "Şərq-Qərb" beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinə cəlb olunması Qarabağı yaxşı təşkil olunmuş Zaqafqaziya regionuna çevirərdi. Bu iqtisadi aspekt Ermənistanın urbisidə məruz qoyduğu deyil, regional əməkdaşlığın rəmzinə çevriləcək.

Kiçik və orta sahibkarlığın rəqabət potensialının gücləndirilməsi nəticəsində bu sahələrin bərpasına və sosial-iqtisadi yüksəlişinə töhfə verəcək müasir istehsal, emal və xidmət firmalarının tikilməsi, habelə əhalinin məşğulluğuna əhəmiyyətli müsbət təsir göstərməsi nəzərdə tutulur. Bölgənin imkanları və investisiya təşviqi ilə əlaqəli marketinq əməliyyatları digər ölkələrdəki satış mütəxəssisləri tərəfindən uyğun elektron platforma vasitəsilə həyata keçiriləcək. Dövlət proqramı çərçivəsində davamlı və mütərəqqi kənd təsərrüfatı texnologiyalarından istifadə etməklə əlavə torpaq sahələrinin kənd təsərrüfatı dövrünə daxil edilməsi, kənd təsərrüfatının inkişafının stimullaşdırılması nəzərdə tutulur. Əməkdar aqronomun nəvəsi olaraq kiçik fikrim Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin təşəbbüsü ilə Bitki mühafizəsi və Texniki Bitkilər Elmi Tədqiqat İnstitunun təbii çəmənliklərdə, yay və qış otlaqlarında əhatəli geobotaniki tədqiqatların aparılması, o cümlədən kənd təsərrüfatı tsiklinə cəlb olunacaq torpaq sahələrinin müəyyənləşdirilməsi və xəritələş-

dirilməsi, əkinçilik sahələrinin və heyvandarlıq təsərrüfatlarının bərpası, çağdaş suvarma infrastrukturunu formalaşdıra bilər. O, həmçinin suvarılan torpaqların və su ehtiyatlarının su təchizatı sahəsində informasiyaların (sənədlərin) su təsərrüfatının elektron informasiya reyestrinə daxil edilməsini, habelə cari su ehtiyatları və suvarılan torpaqlar haqqında informasiya bazasının yaradılmasını və təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur. Torpaq islahatı təklifləri, o cümlədən kənd təsərrüfatı avadanlıqları və avadanlıqlarının güzəştli alınmasına dəstək və səmərəli qida istehsalı sistemlərinin təmin edilməsi yolu ilə davamlı kənd təsərrüfatı təcrübələrinin həyata keçirilməsi işlərindədir. Azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatı bərpa olunduğu üçün 200 min hektardan çox əkin sahəsinin istismarı nəzərdə tutulur, 9 min hektara yaxın sahədə becərilməsi təxmin edilir [3]. Dövlət proqramına əsasən, təbii sərvətlər və sosial-iqtisadi potensial iqtisadi dövrəyə inteqrasiya edilərək ərazilərin davamlı və tarazlı sosial-iqtisadi inkişafına imkan verəcək. Ərazilərin ölkə və region iqtisadiyyatlarına reinteqrasiyası çərçivəsində yeni yol-nəqliyyat infrastrukturunun qurulmasında regionun tranzit potensialından səmərəli istifadə olunacaq. Əhalinin tələbatı, eləcə də bu infrastrukturun işğaldan azad edilmiş ərazilərin sosial-iqtisadi yüksəlişinə təsiri nəzərə alınacaq [4].

İndiyədək Azərbaycanın sənaye zonalarında 133 korporativ şirkətə rezident statusu verilib. Bu firmalardan 68-i istehsala başlayıb və bu müəssisələr tərəfindən sənaye zonalarına yatırılan kollektiv investisiyaların ümumi həcmi 7,2 milyard manata çatıb. Ağdam Sənaye Parkının genişlənməsi və inkişafı Azərbaycanda iqtisadi rifahın və davamlılığın yeni dövrünü qeyd edir. Azərbaycan yeni sənaye sahələrinin inkişafı və böyüməsinə, eləcə də qabaqcıl texnologiyalardan istifadəyə diqqət yetirməklə daha davamlı gələcəyə yol açır. Parka daha çox müəssisə qoşulduqca və yeni layihələr icra olunduqca, iş yerləri açıldıqca və sənaye fəaliyyəti genişləndikcə yerli iqtisadiyyat böyük qazanc əldə edəcək.

Dövlət proqramı çərçivəsində Ağdam turizm sənayesinin aktiv artımını nəzərdə tutur ki, bura turizm ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi, turizm əhəmiyyətli yerlərdə turizmin inkişafı konsepsiyalarının hazırlanması və turizm əhəmiyyətli yerlərdə adekvat infrastrukturun qurulması daxildir. Həmçinin işğaldan azad edilmiş ərazilərin potensial və coğrafi şəraitini nəzərə alsaq, Kəlbəcər rayonunu mədən sənayesi və turizmdə yeni iqtisadi mərkəz, Şuşa rayonunu mədəniyyət və turizm mərkəzi, Qubadlı, Zəngilan, Laçın rayonlarını isə yeni iqtisadi mərkəz, Füzuli və Xocavənd rayonları - kənd təsərrüfatı və turizm mərkəzləri kimi sadalamaq olar. Bölgənin turizm imkanlarından istifadə etmək üçün onu rəqabət qabiliyyətli turizm məkanına çevirmək üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə addımlar atılmaqdadır.

Ağdam rayonu sosial-iqtisadi göstəriciləri

	2015	2017	2018	2019	2020	2021
Pərakəndə ticarət dövriyyəsi, min manat	34024,6	41264,0	43295,8	45240,0	45930,8	50054,1
əvvəlki ilə nisbətən						
fiziki həcm indeksi, faizlə	105,4	96,5	102,7	101,9	98,3	102,1
əhalinin bir nəfərinə düşən, manat	377,98	442,63	471,17	487,73	490,62	526,15
Pərakəndə ticarət dövriyyəsinin ölkənin ümumi pərakəndə ticarət dövriyyəsində xüsusi çəkisi, faizlə	0,13	0,12	0,12	0,11	0,11	0,11
Yerli istehsal məhsullarının pərakəndə ticarət dövriyyəsi, min manat	24262,2	33134,9	30789,4	36373,0	36577,9	42372,8
Pərakəndə ticarət dövriyyəsində yerli istehsal məhsullarının xüsusi çəkisi, faizlə	71,3	80,3	71,1	80,4	79,6	84,7
İdxal məhsullarının pərakəndə ticarət dövriyyəsi, min manat	9762,4	8129,1	12506,4	8867,0	9352,9	7681,3
Pərakəndə ticarət dövriyyəsində idxal məhsullarının xüsusi çəkisi, faizlə	28,7	19,7	28,9	19,6	20,4	15,3
Qeyri neft-qaz məhsullarının pərakəndə ticarət dövriyyəsi, min manat	34024,6	41264,0	40654,8	38092,1	34448,1	33015,1
Pərakəndə ticarət dövriyyəsində qeyri neft-qaz məhsullarının xüsusi çəkisi, faizlə	100,0	100,0	93,9	84,2	75,0	66,0
Pərakəndə ticarət şəbəkəsi						
mağazaların sayı, vahid	205	248	261	266	266	882
ticarət sahəsi, min kv. m.	8,6	9,9	10,3	11,1	11,1	60,6
köşklərin sayı, vahid	-	-	1	1	-	-
Topdansatış ticarət dövriyyəsi, min manat	15220,9	3520,0	2959,1	3420,4	5900,6	5384,1

***Mənbə**: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi 2024*

I Böyük qayıdışa dövlət proqramına əsasən, məcburi köçkünlərin səmərəli adaptasiyası, möhkəm inkişafı və daimi məskənlərinə qayıtması idarəetmə və təhlükəsizlik məsələlərinin həlli, mənzil, zəruri infrastruktur və sosial xidmətlərlə təmin olunması, yaşayış məntəqələrinin salınması kimi mühüm prioritetlərə kompleks yanaşmanı zəruri edir. Karyera imkanlarına yol açır. Əhalinin geri qaytarılması proseduru sosial-iqtisadi inkişafın dinamikası və demoqrafik dinamikası nəzərə alınmaqla, sosial ədalətin qorunması konsepsiyasına uyğun həyata keçirilməlidir. Proqram ərazilərdə təhlükəsiz yaşayışın və dövlət idarəçiliyinin təşkilinə, eləcə də şəhərlərin, qəsəbələrin və kəndlərin yaradılmasına davamlılığına böyük diqqət yetirir. 2025-ci ilə qədər 10270 ailənin, 2026-cı ilə qədər isə 34500 ailənin köçürüləcəyi gözlənilir [5].

İqtisadi ehtiyaclar əsasında qısamüddətli təlim proqramlarının təşkili, həmçinin geri qayıdan insanların bacarıqlarının artırılması üçün layihələrin qurulması nəzərdə tutulur.

Qarabağ iqtisadi rayonuna daxil olan işğaldan azad edilmiş ərazilərdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin xüsusi nümayəndəsi Emin Hüseynovun mətbuat müsahibəsindəki sözlərinə istinad olaraq, yaxın vaxtlarda bu rayonda "Ağdama gedirik" devizi ilə köçə start veriləcək. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev "Regional infrastruktur layihələrinin icrası biznes üçün bir sıra perspektivlər yaradır. Nəticədə Azərbaycan sahibkarları azad edilmiş rayonlara gələrək biznesi inkişaf etdirməli, iş məkanları açmalıdırlar. Yalnız bu yolla azad edilmiş əraziləri sürətlə canlandıra bilərik"- dəyərli fikirlərin ifadəsi Ağdamın 44 günlük mübarizədə olduğu kimi yalnız birgəlik, məhsuldarlıq, həmrəyliklə ağ günlərə çatacağımız mesajı idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident kitabxanası (Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi, Tammətnli elektron materialları məcmuəsi – Bakı: 2005) (https://files.preslib.az/site/karabakh/g11.pdf)
2. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 7 iyul 2021-ci il.
3. Rayon haqqında. http://www.agdam-ih.gov.az/page/10.html.
4. Ağdam. Ümumi məlumat. https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/27/97/agdam.html.
5. Əhalisi. http://www.agdam-ih.gov.az/page/12.html

НОВАЯ ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА В АГДАМЕ: ПРИОРИТЕТЫ, ОЖИДАНИЯ

Р.Дж.ГАДЖИЕВА

РЕЗЮМЕ

Агдам стратегически расположен на перекрестке основных торговых путей, соединяющих Европу и Азию. Благодаря своему расположению Агдам предлагает прекрасные торговые и инвестиционные перспективы, а также потенциал для региональной экономической интеграции. Для максимального раскрытия экономического потенциала Агдама ставится ряд ключевых задач. Прежде всего, на первый план выходит развитие инфраструктуры, при этом внимание уделяется модернизации транспортных сетей, расширению энергетической инфраструктуры, укреплению коммуникаций внутри и вне города. К социально-экономическим вызовам относятся обеспечение макроэкономической стабильности, экономическое рост, экономическая безопасность, повышение конкурентоспособности национальной экономики, улучшение уровня жизни населения. является важнейшим условием улучшения ситуации и решения многочисленных проблем. Все экономические перспективы освобожденных от оккупации земель в сельскохозяйственного, энергетического, транспортного и других

секторов показывают, что их грамотное управление посредством внедрения и распределения внесет значительный вклад в экономическое развитие Карабаха и экономики Азербайджана. В результате одной из главных целей восстановления Карабаха является восстановление его доконфликтной роли в экономике Азербайджана. Учитывая потенциал и географические условия освобожденных территорий, ключевыми являются особый постконфликтный контекст Агдама, комплексная методология и акцент на экономическом моделировании. Более того, акцент на устойчивом развитии соответствует мировым идеалам. Это создает прецедент для подобных случаев по всему миру.

Ключевые слова: сельское хозяйство, инновации, торговля, инвестиции, инфраструктура.

NEW ECONOMIC STRUCTURE IN AGHDAM: PRIORITIES, EXPECTATIONS

R.J.HAJIYEVA

SUMMARY

Aghdam is strategically located at the crossroads of major trade routes connecting Europe and Asia. Due to its location, Aghdam offers excellent trade and investment prospects, as well as potential for regional economic integration. A number of key tasks are set to maximize the economic potential of Aghdam. First of all, infrastructure development comes to the forefront, with attention paid to the modernization of transport networks, expansion of energy infrastructure, strengthening communications within and outside the city. Socio-economic challenges include ensuring macroeconomic stability, economic growth, economic security, increasing the competitiveness of the national economy, improving the standard of living of the population. is the most important condition for improving the situation and solving numerous problems. All economic prospects of the lands liberated from occupation in the agricultural, energy, transport and other sectors show that their competent management through implementation and distribution will significantly contribute to the economic development of Karabakh and the economy of Azerbaijan. As a result, one of the main goals of the restoration of Karabakh is to restore its pre-conflict role in the economy of Azerbaijan. Given the potential and geographical conditions of the liberated territories, the special post-conflict context of Aghdam, the comprehensive methodology and the emphasis on economic modeling are key. Moreover, the focus on sustainable development is in line with global ideals. This sets a precedent for similar cases around the world.

Keywords: agriculture, innovation, trade, investment, infrastructure.

MÜNDƏRİCAT

HÜQUQ

Əzizova S.H.
Mülki məhkəmə icraatında beynəlxalq standartlar 5
Əliyev Ə.E.
Rəqəmsal cəmiyyətdə əqli mülkiyyət hüquq münasibətlərinin
tənzimlənməsinə dair məsələlər.. 19
Əkbərli Ü.A.
Əmək hüququnun mahiyyəti 29

POLİTOLOGİYA

Məmmədəliyev Z.Q.
Qərb rasionalizmi, ədalət və "ən ümumi" 44
Seyidzadə A.C., Süleymanov N.I.
Türk dövlətləri arasında əməkdaşlığın araşdırılması: regional
hökumətlərarası təşkilatın rolu 53
Nəcəfova-Əlizadə L.E.
Azərbaycan Respublikasının siyasi təhlükəsizliyinin
təmin edilməsində milli siyasi strategiyanın rolu 65

İQTİSADİYYAT

Hacıyeva R.C.
Ağdamda yeni iqtisadiyyat quruculuğu: prioritetlər, gözləntilər........................... 78

СОДЕРЖАНИЕ

ПРАВО

Азизова С.Г.
Международные стандарты в гражданском судопроизводстве 5
Алиев А.Э.
Вопросы регулирования правоотношений в сфере интеллектуальной собственности в цифровом обществе 19
Акперли У.А.
Сущность трудового права 29

ПОЛИТОЛОГИЯ

Мамедалиев З.Г.
Западный рационализм, справедливость и «всеобщее» 44
Сейидзаде А.С., Сулейманов Н.И.
Изучение сотрудничества между тюркскими государствами: роль региональных межправительственных организаций 53
Наджафова-Ализаде Л.Э.
Роль национальной политической стратегии в обеспечении политической безопасности Азербайджанской Республики.......................... 65

ЭКОНОМИКА

Гаджиева Р.Дж.
Новая экономическая структура в Агдаме: приоритеты, ожидания............... 78

CONTENTS

LAW

Azizova S.G.
International standards in civil proceedings 5
Aliyev A.E.
Issues related to the regulation of intellectual property legal relations
in the digital society.. 19
Akbarli U.A.
The essence of labor law 29

POLITICAL SCIENCE

Mammadaliyev Z.G.
Western rationalism, justice and the universal 44
Seyidzade A.C., Suleymanov N.I.
Examining cooperation among turkic states: the role of a regional
intergovernmental organization... 53
Najafova-Alizada L.E.
The role of national political strategy in ensuring political security
of the Republic of Azerbaijan.. 65

ECONOMY

Hajiyeva R.J.
New economic structure in Aghdam: priorities, expectations............................. 78

Redaktoru: *Məryəm Qədimova*

Korrektoru: *Solmaz Babaşova*

Kompüter tərtibçisi: *Azadə İmanova*

Çapa imzalanmışdır: 31.01.2025
Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 5,75 ç.v. Sayı 100.
Bakı Dövlət Universitetinin Nəşr Evində çap olunmuşdur.

AZ 1148, Bakı ş., ak. Z.Xəlilov küçəsi, 33.
Tel: (+99412) 538 87 39 / 538 50 16
e-mail: bdumetbee@gmail.com
www.bsu.edu.az